

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи
(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра практичної та клінічної психології
(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Аналіз взаємозв'язку суб'єктивного уявлення про економічне благополуччя і типу особи

Analysis of intercommunication of subjective idea about economic prosperity and type of personality

Виконала: студентка заочної форми навчання спеціальності 053 Психологія

Хорсуненко Вікторія Михайлівна

Керівник: канд.істор. наук, доц. Піщевська Е.В.

Рецензент: полковник мед. служби, головний нейрохірург операт. командування, заслужений лікар України Якупов В.А.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 4 від 24 листопада 2020 р.

Завідувач кафедри _____ Псядло Е.М.
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК № _____

протокол № _____ від _____ .12.2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК _____ Псядло Е.М.
(підпис)

2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	8
ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО	
БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Економіко-психологічна характеристика особистості.	8
1.2. Особливості суб'єктивного економічного благополуччя	11
особистості в сучасних умовах життя.	
1.2.1. Поняття суб'єктивного благополуччя особистості	11
1.2.2. Поняття суб'єктивного економічного благополуччя	16
1.2.3. Складові психологічного виміру суб'єктивного економічного	20
благополуччя	
1.3. Проблема вивчення типів особистості в сучасній психології.	29
1.4. Концепція акцентуацій особистості за К. Леонгардом.	33
Висновки до першого розділу.	39
РОЗДІЛ 2. ОБГРУНТУВАННЯ ПРОГРАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	41
ТА ВИБОРУ МЕТОДИК ДОСЛІДЖЕННЯ.	
2.1. Обґрунтування та характеристика програми дослідження.	41
2.2. Характеристика інструментарію та контингенту емпіричного	44
дослідження.	
Висновки до другого розділу.	48
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	50
УЯВЛЕННЯ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ У	
РІЗНИХ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Аналіз результатів оцінки суб'єктивного економічного	50
благополуччя.	
3.2. Аналіз оцінювання задоволеності рівнем матеріального	56

добробуту в минулому, сьогодні і очікування щодо майбутнього (динаміка СЕБ).

3.3. Ціннісні орієнтації різних типів особистості та категорій випробуваних. 58

3.4. Кореляційний аналіз взаємозв'язку суб'єктивного економічного благополуччя з типами особистості. 60

Висновки до третього розділу. 63

ВИСНОВКИ 66

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 71

ДОДАТКИ 76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Психолого-економічні дослідження в нашій країні по справжньому стали розвиватися тільки в кінці 90-х років ХХ століття, і минулий період ще дуже малий для повного оформлення наукових категорій. Зараз ще йдуть дискусії щодо предмету дослідження: чи це економічна поведінка, або економічна свідомість, або щось специфічне, що проявляються особливо на мікро- і макроекономічному рівні.

Вчених і практиків особливо цікавлять питання психології грошей, економічної соціалізації, економічного добробуту, психології підприємництва, психології реклами і т.д. (D. Kahneman, O.C. Дейнека, A.Л. Журавльов, В.П. Поздняков, I.B. Андреева, A.M. Соколинский). Всі названі питання тісно переплітаються з практикою, «виходять» на практичне вирішення проблем економічних реформ в Україні, і ця обставина є доказом життєвості економічної психології. Особистісна персоніфікована спрямованість економічної психології виступає нагальною потребою. Вона дозволить виявляти, враховувати і використовувати в економічних системах творчі і самобутні потенціали людини. Одна з найбільш складних і мало досліджених областей економічної психології - проблема сприйняття особистістю свого економічного благополуччя.

Проблеми економічного благополуччя в сучасному суспільстві вийшли далеко за рамки науки і, безумовно, відносяться до числа найбільш значущих і пріоритетних тем, які хвилюють як окремих людей, так і суспільство в цілому. В силу нових тенденцій розвитку кризових явищ у світовій економіці ці проблеми набувають особливу політичну, економічну і соціальну гостроту, для їх вирішення потрібні нові наукові підходи. Ключові питання - чи стає людина і суспільство в цілому щасливішими у міру зростання їх добробуту, чи збільшують гроші суб'єктивне благополуччя, протягом вже багатьох десятиліть є предметом міждисциплінарних досліджень вчених різних країн (Argyle, 1999; Dieneretal. 2010; Huppert, Linley, 2011 ; Graham, 2011 і ін.).

Загальний висновок полягає в тому, що гроші можуть підвищувати суб'єктивне благополуччя, коли їх зміст в подоланні бідності, але щастя мало залежить від доходу, коли він вище певної межі, тобто більший, ніж реальні матеріальні запити людини. Це положення, незважаючи на його значну наукову підтримку, беззаперечне.

Існує багато теорій і гіпотез, накопичено велику кількість емпіричних фактів, але недостатньо наукового розуміння того, яка природа зв'язку доходу і суб'єктивного благополуччя. Висновок про слабкий або неіснуючий зв'язок між доходом і індивідуальним благополуччям, що суперечить реаліям життя, став головним парадоксом в економічній і психологічній науковій літературі (D.Kahneman, A. Tversky, 2005).

Різноманіття проблем, фактичний матеріал, накопичений в науці, завдання, які ставляться суспільною практикою, настійно вимагають розробки проблеми суб'єктивного економічного благополуччя особистості.

Проблема суб'єктивного економічного благополуччя набуває для суспільства особливої актуальності в зв'язку з соціально-економічними трансформаціями останніх років. У сучасному світі відбуваються серйозні економічні трансформації, інтенсивна зміна соціальних відносин, яке супроводжується зміною системи цінностей, життєвих пріоритетів, а також різким зростанням значущості матеріальних благ у переважній більшості людей. Дана зміна впливає на якість життя, спрямованість особистості і її життєві цілі, що багато в чому визначає економічний добробут або неблагополуччя суб'єкта.

Основна проблема, яка не опрацьована дослідниками - як людина сприймає своє благополуччя в цілому, і який вплив має на загальне суб'єктивне відчуття благополуччя складова суб'єктивного економічного благополуччя. І, що в свою чергу впливає на уявлення людини про рівень задоволеності своїм економічним благополуччям. В даному дослідженні ми зупинимося лише на розгляді часткового аспекту цієї проблеми - взаємозв'язку суб'єктивного уявлення про економічне благополуччя і типом

особистості.

Мета дослідження: вивчення уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

Об'єктом дослідження виступає феномен економічного благополуччя і тип особистості.

Предметом дослідження є уявлення особистості про економічне благополуччя і їх зв'язок з акцентуацією характеру особистості.

Для досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

1. Ознайомитися, проаналізувати і узагальнити теоретико-методологічні підходи до вивчення економічного благополуччя, акцентуацій характеру, сутність і специфіку.

2. Підібрати інструментарій адекватний завданням дослідження уявлень про економічне благополуччя.

3. Здійснити дослідницьку частину роботи з виявлення особливостей уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

4. Розглянути взаємозв'язок між уявленнями про економічне благополуччям і типом особистості.

Методи дослідження. Дослідження спиралося на загальнонаукові методи пізнання: аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація, виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Основними методами емпіричного дослідження стали тестування, анкетування, методи математичної статистики, якісний аналіз результатів.

Методики дослідження:

- тест-опитувальник Леонгарда - Шмішека.
- опитувальник «Подання про економічну поведінку людини».
- авторська модифікація тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Методи статистичного аналізу: дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз.

Емпіричне дослідження проводилися на вільній вибірці. Всього в дослідженні брало участь 70 чоловік (35 чоловіків і 35 жінок).

Отримані результати вносять практичний внесок в розробку неекономічних, психологічних індикаторів добробуту людини, тим самим розширюючи коло інтегральних оцінок якості життя людини.

Результати дослідження представляють інтерес для психологічної, педагогічної, консультаційної та соціальної роботи і важливі для розвитку прикладної психології, залучення її уваги до найбільш важливим психологічним наслідків прийнятих політичних і економічних рішень. Робота апробована на 76-й звітній студентській Науковій конференції.

Структура роботи. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РАЗДЕЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО ДОБРОБУТУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Економіко-психологічна характеристика особистості

Формування економічної поведінки особистості обумовлено тими соціально-економічними та політичними умовами, в яких вона здійснює свою діяльність. А глибокі трансформаційні процеси, що відбуваються, на пострадянському просторі ведуть до нової економіко-психологічної адаптації особистості. Дана проблема активно розглядається в період трансформації, так як в період сильних соціальних змін економіко-психологічна адаптація є показником зрілості особистості, адже вміння подбати про себе і близьких, матеріально забезпечити себе, економічний статус і якість життя є показниками того наскільки людина зуміла пристосуватися до умов, що змінюються в житті.

При зміні соціально-економічних умов в суспільстві люди в залежності від особистісних особливостей, по-різному адаптуються до нового соціального середовища. На думку О.С. Дейнеки, економіко-психологічна адаптація особистості є пристосуванням суб'єкта господарювання до змінних економічних умов [9, С.66-97.]. Економічна адаптація залежить від ресурсів особистості, як соціальних, так і особистісних.

До психологічних ресурсів відносять особистісні якості та індивідуально-психологічні особливості. Саме ці чинники є важливим ресурсом адаптації особистості до соціально-економічного середовища [9, с.90]. Найбільш важливим в адаптації особистості, на думку О.С. Дейнеки є мотиваційно-вольові якості суб'єкта економіко-психологічної адаптації. Незалежно від культурного контексту країни, всі види факторів необхідні особистості в повсякденному житті. Але найголовнішим механізмом

особистісного фактора економічної адаптації є віра в особисту ефективність. Вона впливає на якість життя, на життєвий вибір у вирішальний момент, на діяльність і мотивацію особистості в процесі життєдіяльності.

На думку психологів, економіко-психологічна адаптація сприяє матеріальному благополуччю, і відповідні якості в особистості можна формувати. Базова установка людини з «ринковою» психологією - готовність відповідати за конкретний результат своєї роботи - складається саме у людей з високою самооцінкою і адекватним рівнем домагань.

Одну з психологічних причин бідності в країнах колишнього соціалістичного табору зарубіжні психологи побачили, в підвищеному рівні споживчих домагань нашого населення після відкриття «залізної завіси», у більшості людей не розвинений фінансовий самоконтроль, тобто якраз відсутні принципи раціональної економічної поведінки [10, С.66-97.].

Існує певна тенденція, на пострадянському просторі люди, які відчувають економічні позбавлення - в більшості випадків не жебраки в соціальному понятті, і не люмпени, а жертви різкої стратифікації і витрат економічної політики перехідного періоду, на тлі постійних змін, нестабільності економічної і політичної ситуації, невизначеності в політичній ситуації, короткострокові інтереси у людей домінують над довгостроковими. Це загальна тенденція посилюється на тлі кризових явищ.

Останнім часом з'явилося чимало робіт, де автори намагаються пояснити різні практики повсякденної поведінки людей в різко змінюючій соціально-економічній сфері: чому одні люди, соціальні групи успішно вписуються в іншу (принципово відмінну від радянської) економічну реальність, в той час як інші не роблять ніяких реальних спроб самостійно влаштувати свою професійну долю, накопичуючи лише протестний потенціал? На думку А.С. Готліб, є так званий соціальний капітал особистості в який входять особистісні риси, індивідуальний життєвий досвід, вони представляють собою певний механізм, здатний «працювати» на успішність адаптації [8, С.51-57].

На наявність (або відсутність) конкретних форм адаптивної поведінки в соціально-економічній сфері впливають психологічні чинники, були виділені три групи факторів, що визначають успішність - неуспішність соціально-економічної адаптації: індивідуально-психологічні, особистісні і соціальні. До індивідуально-психологічних факторів відносять: волю, рішучість, вміння постояти за себе, оптимізм, «відкритість новому», готовність до ризику, вміння знайти позитивні моменти навіть в несприятливій екологічній ситуації. Такі якості не виникають раптом - вони формуються протягом життя. В епоху змін люди з такими якостями виявляються затребуваними, швидко адаптуються в новій економічній формації, знаходять собі застосування в соціально-економічній сфері.

Сприйняття свого матеріального становища, його оцінка, що вбирає в себе і ступінь задоволення власних домагань і уявлення про багатство і бідність, виступає певним результатом, певною точкою, що фіксує міру успішності індивіда на шляху його адаптації до соціального середовища, тут необхідно відзначити важливу роль економічного «Я». Економічне «Я» особистості являє собою поєднання особистісної ідентичності та ідентичності за економічними ознаками [38, С.513].

Економічна ідентичність - частина економічного «Я» особистості, яка репрезентує її індивідуальну позицію в системі економічних відносин з суспільством, з іншими людьми і яка протягом її життя може змінюватися. На думку В.А. Хашенко, економічна ідентичність може трансформуватися при соціальній взаємодії, коли індивіди визначають і переосмислюють свою економічну позицію [38, С.513-556].

На сьогоднішній день, в науковій літературі, відсутні чіткі критерії і визначення економічної риси рівня бідності. Соціальні уявлення про багатство і бідність, будучи базовим компонентом економічної свідомості особистості. Економічна ідентичність за своєю природою завжди особистісно обумовлена. Особистісну ж ідентичність слід розглядати в контексті соціально-економічної саморепрезентації особистості. Феномен економічної

ідентичності пов'язаний з культурними традиціями. Він ґрунтується на сформованих в менталітеті кожного народу уявленнях про багатство і бідність. Економічна ідентифікація завжди передбачає і моральний аспект переживання своєї приналежності групі (необов'язково усвідомлюваний особистістю), який тісно пов'язаний з проявами почуття соціальної справедливості.

Економіко-психологічний феномен економічної ідентичності як частина економічного самосвідомості особистості може виступати в якості регулятора соціальної особистості, міжособистісних і міжгрупових відносин [39, С.513-556]. Економічна ідентичність може істотно впливати на суспільні погляди людини, наприклад, служити основою для формування політичної і національної нетерпимості, часто така нетерпимість може призводити до міжетнічних конфліктів, причини можуть, носити релігійний, расовий характер, але приводом можуть послужити саме різні аспекти економічної ідентичності. Неприйняття певних форм економічних взаємовідносин, заперечення нових форм економічних взаємовідносин, в силу відсутності конструктивних механізмів економіко-психологічної адаптації, можуть привести до протестної поведінки певних соціальних груп.

Таким чином, економіко-психологічна адаптація є важливим, аспектом, що регулює економічну поведінку, його ділову активність, що впливає на соціальне життя суспільства в цілому.

1.2. Особливості суб'єктивного економічного благополуччя особистості в сучасних умовах життя

1.2.1. Поняття суб'єктивного благополуччя особистості

Відчуття економічного благополуччя пов'язано з поняттям суб'єктивного благополуччя. Суб'єктивне благополуччя - поняття, що виражає власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, що

мають важливе значення для особистості з точки зору засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище і характеризується відчуттям задоволеності [40].

Суб'єктивне економічне благополуччя (СЕБ, суб'єктивне благополуччя) є важливою психосоціальною характеристикою особистості як суб'єкта економічної активності, пов'язаної з регулюванням діяльності по матеріальних-ному забезпеченню життя. Відображаючи ставлення людини до власного матеріального становища, СЕБ виступає основою формування його ідентичності, істотним регулятором повсякденного соціальної поведінки, обумовлює його економічне самовизначення.

Рівень суб'єктивного благополуччя визначається виходячи з принципу одно-значного відповідності когнітивних і афективних складових. Високому суб'єктивного благополуччя людини відповідають високі оцінки удовлетворення життя і у нього домінують позитивні емоції або спостерігається низька частота проявів негативних емоційних станів - тривоги, страху. Навпаки, низька суб'єктивне благополуччя визначають тоді, коли індивід незадоволений життям, вкрай рідко відчуває стан щастя, почуття задоволення і постійно відчуває тривогу і страх.

У поняття суб'єктивного благополуччя необхідно включати і конкретні форми поведінки, які дозволяють поліпшувати якість життя, дозволяють досягати високого ступеня самореалізації. [43]. Таким чином, суб'єктивне благополуччя особистості являє собою інтегральне соціально-психологічне утворення, що включає оцінку і ставлення людини до свого життя і самого себе і несе в собі активний початок. Воно містить всі три компоненти, психічного явища - когнітивний, емоційний, конотативний (поведінковий) і характеризується суб'єктивністю, позитивністю і глобальністю вимірювання (E. Diener).

В дослідженнях психологів, соціологів, філософів розглядаються різні аспекти суб'єктивного благополуччя. Однак, загальне становище таке, що в центрі уваги дослідників опиняються потреби і цінності, усвідомлення їх,

своєї поведінки і результату діяльності щодо їх задоволення, що викликає певний стан (радість, щастя, позитивні емоції).

У дослідженнях суб'єктивного благополуччя особистості приділяється велика увага відповідності актуальних потреб суб'єктивним можливостям людини щодо їх задоволення. Інакше кажучи, сфера потребності отримує найтісніший зв'язок зі сферою самосвідомості. Відповідно, можна припустити, що при високих потребах, але низькому рівні оцінюваної самостійно можливості задоволення потреби настає суб'єктивне неблагополуччя, зворотне співвідношення, ймовірно, веде до благополуччя.

Таким чином, встановлюється зв'язок між актуалізацією потреб і усвідомленням їх реалізації [6]. Подібна ситуація в ряді випадків створює передумову для посилення активності особистості, спрямованої не обов'язково на задоволення цієї потреби, навіть «обхідного» шляху, через задоволення потреби іншого роду. Рефлексія ситуації власних можливостей (і домагань), а також задіяння механізмів самоствавлення, самосвідомості і призводять до зміни індексу суб'єктивного благополуччя. При посиленні можливостей реалізації домагань посилюється і індекс благополуччя. Для людини виявляється значно більш важливим не реальне досягнення, а сама можливість цього досягнення; можливість, закріплена або законодавчо, або її знання і розуміння, отримане в процесі соціального розвитку [40]. Звідси важливим стає розуміння того, що феномен суб'єктивного благополуччя в першу чергу пов'язаний не стільки з потребами і їх реалізацією, а з суб'єктивним ставленням особистості до можливості їх задоволення, подій життя і самого себе, своїм прагненням, представленим в самосвідомості.

Західні дослідники більшою мірою вбачають зв'язок суб'єктивного благополуччя з економічними обставинами життя. Однак отримані дані Р. Інглхарт свідчать на користь неоднозначності зв'язку з цим [44]. Так, Р. Інглхарт показав, що з переходом «від суспільства задоволення до суспільства (екзистенціальної) безпеки різко підвищується суб'єктивне благополуччя», але така залежність не є лінійною і після досягнення певного

порогу економічне зростання, більше вже не збільшує в істотній мірі його індексу. Пояснення цих даних видається цілком переконливим: «... Це може бути пов'язано з тим, що при зазначеному рівні голод вже не становить реальної проблеми для більшості людей. Виживання починає прийматися як належне. Починають з'являтися, в значній кількості, постматеріалісти, а їм подальші економічні досягнення не додають благополуччя». Більш того, якщо подальше економічне зростання принесе з собою погіршення нематеріальної якості життя, це фактично може привести до зниження рівнів суб'єктивного благополуччя. Вітчизняний психолог К. Муздибаєв на прикладі вивчення суб'єктивного почуття бідності встановлює і зворотний зв'язок: «суб'єктивне почуття бідності сприяє формуванню специфічної самоконцепції особистості (сприйняття себе, свого соціального статусу і т.п.), особливих соціальних очікувань і аттitudов людей». Тут, на наш погляд криється дуже важлива в усіх відношеннях ідея, згідно з якою, зокрема, «суб'єктивна» бідність оснований не тільки на всеоб'єктивній оцінці як такої, а є суб'єктивно необхідною для суспільства [24]. Інакше кажучи, повертаючись до нашої проблеми, не тільки суб'єктивне благополуччя пов'язано з економічним становищем суб'єкта, а й економічне становище пов'язано з суб'єктивним благополуччям [25].

Дослідники (Захаров, І. Гурвич, Дж. Хакманом і Е. Лоулер, Ю.П. Поваренко і ін.) підкреслюють і взаємозв'язок суб'єктивного благополуччя з трудовими процесами - наявністю праці, змістом праці і взаємовідносинах в її процесі, психологічних і соціально-психологічних особливостей трудової діяльності [27]. Оскільки суб'єктивне благополуччя несе в собі оцінку, засновану на соціальному порівнянні, зіставленні, вона (оцінка) «градується» по шкалі «суб'єктивне благополуччя» - «неблагополуччя» і від свого локусу на цій шкалі залежить спрямованість активності і сила мотивації. Тут можливі два основні варіанти: оцінка себе і своєї благополучності в порівнянні з іншими або узагальненої особистістю і благополучності інших в порівнянні зі своїм особистим. Активність також

може бути спрямована, або зовні, або всередину або взагалі бути відсутньою (в разі нестачі мотивуючої сили).

Також значима залежність суб'єктивного благополуччя від ступеня інтелектуального розвитку людини, її інформованості. Очевидно, суб'єктивне благополуччя пов'язано з психофізіологічними властивостями, відображаючими, зокрема, у вегетативному індексі, значення якого свідчать про симпатичний або парасимпатичний зсув (стан активності або пасивності). Це один з детермінант емоційного компонента суб'єктивного благополуччя [29]. Суб'єктивне благополуччя, як впливає з вищесказаного, залежить від результатів соціалізації і від того, що є для суб'єкта найбільш важливим, цінним, як і ступінь прагнення до чого-небудь.

Відповідно різним типам ціннісних орієнтацій і мотиваційної структури можна виділити і певні типи суб'єктивного благополуччя, свого роду його модусні комплекси. Так модус матеріального поповнення тісно пов'язаний з матеріальною підструктурою особистості; передбачає особисту значимість матеріального збагачення, перш за все, ступінь його повноти.

Модус особистісного (сміслового) самовизначення включає систему реалізації особистісних смислів, життєвого сценарію, який визначається в залежності від умов соціалізації.

Модус соціального самовизначення містить систему зв'язків і відносин, які кваліфікуються як «необхідні і достатні» для збереження внутрішньої рівноваги.

Модус особистісного (характерологічного) благополуччя включає суб'єктивну оцінку власного характеру, властивостей особистості з точки зору її прийнятності для широкого кола явищ особистості (від відносин з іншими до самоствавлення, від праці до «нічого не роблення»).

Модус професійного самовизначення і зростання включає адекватність професійного самовизначення, задоволеність обраною професією, працею, відносинами з колегами і ін.

Модус фізичного (соматичного) і психологічного здоров'я містить

систему поглядів на цінність здоров'я і визначає діяльність, спрямовану на оптимізацію здорового способу життя, поправлення здоров'я.

1.2.2. Поняття суб'єктивного економічного благополуччя

Суб'єктивне економічне благополуччя є істотним елементом суб'єктивного благополуччя людини. Воно виступає, з одного боку, складовою частиною, компонентом загального суб'єктивного благополуччя (або задоволеності життям), а з іншого - самостійним чинником його детермінації, джерелом загального благополуччя людини, значення якого то посилюється, то падає в різні періоди життя (Easterlin, 2006). Категорія суб'єктивного економічного благополуччя (СЕБ) не відноситься до числа глибоко розроблених наукових понять. Воно практично не зустрічається в сучасних наукових словниках, а використання його в рідкісних наукових публікаціях часто дається без визначення. Значною мірою це пов'язано з тим, що довгий час саме поняття «економічне благополуччя» вважалося прерогативою тільки економічної науки, де воно розглядається як синонімічне об'єктивній характеристиці достатку, матеріальних, фінансових і соціальних умов життя людини в цілому (див., Напр., Osberg , Sharpe, 2002 2009). Спроби пояснення природи суб'єктивного економічного благополуччя пов'язані з постановкою найважливішої проблеми детермінації економіко-психологічних явищ і пошуком істотних факторів, що визначають ці феномени.

Суб'єктивне економічне благополуччя визначається як результат соціального порівняння фактичного статусу людини з його домаганнями, потребами і сприйняттям свого становища (Strümpel, 1974) або з фінансовою ситуацією у референтних (типових, подібних або авторитетних) осіб (Campbell et al., 1976). СЕБ дуже часто розглядають як аспект загального благополуччя людини, безпосередньо пов'язаний-ного з грошима і матеріальними засобами (Groenland, 1990; Diener, Biswas-Diener, 2002; van

Praag, Frijters, 1999), і як одну з основних підструктур якості життя (Poiesz, von Grumbkow, 1988; Угланова, 2003). У число його складових включають: задоволеність доходом і стандартом життя, справедливість розподілу доходу і очікування його змін (Strümpel, 1974), оцінка (матеріальних) аспектів життя - фінансової безпечно-сти і незалежності (Groenland, 1990), задоволеність працею і доходом, потребе -ніем, системою економіко-політичної організації суспільства (Poiesz, von Grumbkow, 1988), соціальне порівняння з типовими представниками країни (Угланова, 2003).

Основні умови і фактори детермінації СЕБ досліджені в даний час поки явно недостатньо. Проте, загальним є положення про залежність різних аспектів суб'єктивного економічного благополуччя від об'єктивних (зовнішніх) і внутрішніх (психологічних) чинників життєдіяльності людини [38].

В апарат психологічної науки термін «суб'єктивне економічне благополуччя» увійшов завдяки роботам Струмפל (Strümpel, 1974) і Кемпбел (Campbell et al., 1976). Суб'єктивне економічне благополуччя визначалося ними як результат соціального порівняння фактичного статусу людини з її домаганнями, потребами і сприйняттям свого становища (Strümpel, 1974) або з фінансовою ситуацією у референтних (типових, подібних або авторитетних) осіб (Campbell et al., 1976).

СЕБ дуже часто розглядають як аспект загального благополуччя людини, безпосередньо пов'язаного з грошима і матеріальними засобами (Groenland, 1990; Diener, Biswas-Diener, 2002; van Praag, Frijters, 1999), і як одну з основних підструктур якості життя (Poiesz, von Grumbkow, 1988; Угланова, 2003). У число його складових включають: задоволеність доходом і стандартом життя, справедливість розподілу доходу і очікування його змін (Strümpel, 1974), оцінка (матеріальних) аспектів життя - фінансової безпеки і незалежності (Groenland, 1990), задоволеність працею і доходом, споживанням, системою економіко-політичної організації суспільства (Poiesz, von Grumbkow, 1988), соціальне порівняння з типовими

представниками країни (Угланова, 2003).

Визначаючи можливі підстави економічного благополуччя Т. Пойезі, Дж. Грумков виділяють задоволення працею і доходом, задоволення споживанням і громадянське задоволення (системою, економічною політикою) [14, 15]. Реальний економічний статус людини і суб'єктивні психологічні оцінки його найчастіше не відповідають один одному. Можна зустріти кілька варіантів відображення в свідомості реального майнового стану. Адекватний, коли психологічна оцінка та реальне економічне становище практично збігаються. Другий варіант - це завищена самооцінка, коли уявлення про свій економічний статус перевищує реальне майнове становище, тобто людина сприймає себе як багатшого-менш бідного, ніж вона є реально. І третій варіант - це занижена самооцінка, коли людина оцінює себе як більш бідного-менш багатого, ніж вона є насправді [27].

Об'єктивний економічний статус - конкретне економічне становище людини, яке визначається реальними джерелами доходу, наявністю у власності нерухомості, цінних паперів, банків, фондів, рівнем доходів, доходом на одного члена сім'ї і т.д.

Суб'єктивний економічний статус визначається як самооцінка людиною свого матеріального добробуту та своїх економічних можливостей, віднесення себе до будь-якої майнової групи (до багатих, людям середнього достатку, до бідних). Відповідно до цього критерію людина переживає свою приналежність до певної соціальної групи, веде себе відповідно до її стандартів, норм поведінки.

За даними досліджень А.Л. Журавльова та ін. [18]. суб'єктивний економічний статус впливає на ціннісні орієнтації, а саме:

А) особистості, високо оцінюють свій рівень матеріального добробуту, орієнтовані, перш за все, на матеріальну забезпеченість, здоров'я і сімейне благополуччя, до досягнення яких вони прагнуть за допомогою підприємливості, незалежності і чесності; на відміну від інших вони надають значення таким інструментальним цінностям, як багатство і власність,

непримиренність до недоліків у собі та в інших. Найбільш привабливими для респондентів з низьким СЕС є цінності здоров'я, сім'ї та роботи, заради яких вони надають великого значення таким цінностям-засобам як чесність, освіченість, твердість волі і терпимість. На відміну від інших респондентів ці люди відрізняються вираженою орієнтацією на терпимість як інструментальну цінність.

В) із зростанням СЕС менше значення люди починають надавати роботі, відповідальності, вихованості та життєрадісності, а все більшого значення для них починають набувати такі цінності, як активне життя, свобода і незалежність, підприємливість і сміливість у відстоюванні своїх поглядів.

У дослідницькій практиці найбільш часто вимір СЕБ здійснюється через оцінку задоволеності фінансовим (або матеріальним) становищем без деталізації його структурних складових (див., напр., Poiesz, vonGrumbkow, 1988; Hayo, Seifert, 2003; Verbic, Stanovnik, 2006; Ferrer-i -Carbonell, vanPraag, 2001).

Звертає на себе увагу повна відсутність в існуючих моделях афективних складових СЕБ. Однак очевидно, що переживання людини щодо матеріальної забезпеченості відіграють значну роль в її житті. Це, безумовно, збіднює змістовні аспекти вимірювання СЕБ. Невирішеною проблемою є також розрахунок інтегрального показника СЕБ. Всі перераховані вище характеристики можна розглядати лише як перелік часткових елементів (індикаторів) суб'єктивного економічного благополуччя. Їх співвідношення і внесок в інтегральний показник СЕБ залишається поки невідомим. Об'єднання часткових оцінок в загальний показник вимагає їх вимірювання за єдиною методикою.

Багатство проявів суб'єктивного економічного благополуччя об'єднує два базових аспекти його змісту - оцінку рівня життя (суб'єктивна адекватність доходу, поточний добробут сім'ї, економічний оптимізм) і емоційне благополуччя економічної сфери життя (переживання стресу,

тривога, фрустрованість матеріальними і фінансовими сторонами життя). В цьому розумінні знаходить своє відображення психологічний зміст суб'єктивного економічного благополуччя як інтегрального феномена і категорії цілісного життя людини, як єдності зовнішніх (об'єктивних, соціально-економічних) і внутрішніх (психологічних, перш за все особистісних) умов життєдіяльності [39].

1.2.3. Складові психологічного виміру суб'єктивного економічного благополуччя

Суб'єктивне економічне благополуччя розглядається як інтегральний психологічний показник життя людини в матеріальній сфері, що має багатоаспектний характер. Основними складовими її психологічного виміру виступають суб'єктивні переживання людини, її чуттєво-емоційні і когнітивні компоненти, ціннісні аспекти ставлення до матеріальної сфери її життя і самому собі, обумовлені як об'єктивними обставинами життєдіяльності, так і особистісними якостями.

Суб'єктивне економічне благополуччя, відображаючи цілісне суб'єктивне (упереджене) ставлення особистості до матеріальних аспектів свого життя, висловлює життєву позицію людини в сфері матеріальних прагнень і споживання [38]. Суб'єктивне економічне благополуччя як феномен економічної свідомості є важливою психосоціальною характеристикою особистості як суб'єкта економічної активності, пов'язаної з регулюванням економічної активності людини щодо матеріального забезпечення життя, відображаючи ставлення людини до власного матеріального становища та свого майбутнього, а також самому себе. Суб'єктивне економічне благополуччя виступає підставою конструювання її економічної ідентичності, істотним регулятором повсякденного соціальної поведінки, обумовлює його економічне самовизначення.

Суб'єктивне економічне благополуччя проявляється і, відповідно, детермінується в залежності від рівня взаємодії особистості з матеріальним світом і її ціннісно-сислової організації. Саме це визначає полімодальність психологічного змісту суб'єктивного економічного благополуччя, яке відображає все багатство життя людини в єдності її зовнішніх (об'єктивних, соціально-економічних обставин) і внутрішніх (психологічних, перш за все особистісних) умов життєдіяльності. В цьому феномені в повній мірі має місце співвідношення особистості і економічних умов життя, що визначає психологічне значення і роль, які мають матеріальні обставини життя для її благополуччя і щастя. В силу цього суб'єктивне економічне благополуччя виступає своєрідною самооцінкою результатів економічних досягнень людини, вміння ставити і реалізувати економічні цілі в житті. Однак роль цього феномена не вичерпується лише часткою складової загальної задоволеності життям або суб'єктивного благополуччя і не підпорядковується загальним закономірностям їх детермінації.

Суб'єктивне економічне благополуччя як психологічна змінна представлена в даний час в науці як показник задоволеності людини в сфері її матеріального добробуту (задоволеності доходом, фінансовим становищем, житловими умовами, рівнем споживання і т. п.), що входить в інтегральний показник суб'єктивного благополуччя людини [41].

Суб'єктивне економічне благополуччя є інтегральним, цілісним психологічним явищем. Суб'єктивне економічне благополуччя є структура в єдності її компонентів (або елементів) - когнітивних і афективних характеристик, які утворюють його як цілісне явище економічного свідомості - ставлення особистості до матеріальних умов життя і до самої себе як економічному суб'єкту. Як інтегральний показник життя людини суб'єктивне економічне благополуччя має в зв'язку з цим багатовимірну, багаторівневу і динамічну систему суб'єктивних вимірів матеріальних аспектів життя. При цьому необхідно враховувати той факт, що різні люди суб'єктивно по-різному оцінюють зовнішні соціально-економічні змінні і можуть по-різному

реагувати на одні і ті ж матеріальні труднощі, в залежності від своїх цінностей, очікувань і бажань.

Принциповою особливістю феномена суб'єктивного економічного благополуччя являється його орієнтованість на майбутнє, перспективу його змін. Суб'єктивне економічне благополуччя включає елементи свідомості, пов'язані зі сприйняттям не тільки існуючих зовнішніх матеріальних обставин життя, але і з очікуванням їх змін, а також чуттєві компоненти, що відображають емоційний фон ставлення людини до свого економічного статусу, перспектив його зміни. Важливою особливістю цього процесу є не тільки усвідомлення (оцінка) індивідом об'єктивного факту володіння матеріальними благами (об'єктивний економічний статус), а й його «психологічний запит» на таке володіння, встановлює так звані психологічні межі економічних домагань особистості, що впливає на оцінку індивідом власного благополуччя [39].

Психологічною основою формування суб'єктивного економічного благополуччя є процес усвідомлення індивідом, з одного боку, володіння власністю і умов присвоєння її об'єктів, т.б. оцінки зовнішніх (соціально-економічна ситуація) умов, з іншого - своїх власних можливостей і внутрішніх (суб'єктивних) ресурсів підвищення матеріального добробуту.

Суб'єктивне економічне благополуччя виступає як нерозривно пов'язаний з економічною активністю процес усвідомлення індивідом свого економічного статусу. Суб'єктивне економічне благополуччя як феномен оцінки економічного стану завжди передбачає конкретну міру прийняття (або неприйняття) людиною особистої відповідальності за свій справжній добробут і його майбутнє.

Типове економічне мислення (як сприйняття і розуміння природи економічних явищ) виражається або в «інтерналістському», або в «патерналістському» характері сприйняття людиною особистісних матеріальних труднощів і способів їх подолання. Перший тип передбачає економічну спрямованість особистості на активність і творчість, інновацію і

ризик, на заохочення індивідуальних зусиль. Другий - передбачає очікування допомоги і підтримки з боку держави (її інститутів) або окремих осіб в забезпеченні матеріального добробуту, який формує економічну залежність, переважання пасивних і бездіяльних форм пристосування до соціально-економічних реалій. І перше, і друге ставлення є вираз протилежних, але, головне, суб'єктивних позицій людини щодо особистої економічної ситуації.

Суб'єктивне економічне благополуччя - це завжди відношення індивіда не тільки до досягнутого рівня економічного добробуту, не тільки до об'єктивних умов зовнішнього соціально-економічного середовища (економічної ситуації або економічної політики), а й до внутрішніх особистісних ресурсів його зростання (здібностям, можливостям) [40].

Відповідно до теорії соціальної ідентифікації, стандарти життя людини детерміновані не тільки установками тих груп, членом яких вона реально є, скільки вимогами тих груп, до яких вона відчуває себе приналежною. Саме в цьому сенсі суб'єктивне економічне благополуччя (СЕБ) виражається через задоволеність людини різними аспектами свого реального матеріального становища як усвідомлювана індивідуумом розбіжність між бажаним і досягнутим економічним статусом.

Задоволеність матеріальним благополуччям визначається не тільки ступенем розбіжності економічних очікувань і потреб з об'єктивним матеріальним становищем особистості, але і через співвіднесення матеріальних досягнень людини з її реальними діями, зусиллями, а також можливостями створювати інші, кращі матеріальні умови життя. Усвідомлення людиною своєї економічної ідентичності - це фактично вибір відповідного матеріального рівня життя, домагання на певний рівень матеріального добробуту. Переживання своєї економічної ідентичності в співвідношенні з реальним і очікуваним рівнем матеріального благополуччя, економічне самопочуття і є суб'єктивне економічне благополуччя.

Економічні негаразди не є простим дзеркальним відображенням, кількісної протилежністю високого економічного благополуччя, воно якісно

відрізняється від останнього, перш за все природою психологічної організації. Она відбивається в особливостях структурної організації, характер зв'язків між компонентами, їх вкладу в загальний рівень економічного благополуччя, а також специфіку регулятивної функції економічного благополуччя щодо життєдіяльності особистості.

Економічна самокатегоризація особистості, т.б. її ідентифікація з певною соціально-економічною категорією населення, служить своєрідною «точкою відліку» при формуванні системи суб'єктивних «економічних критеріїв» оцінки економічного благополуччя особистості, відповідно до яких і відбувається оцінка індивідом свого добробуту. При побудові теоретичної моделі суб'єктивного економічного благополуччя необхідно враховувати, що модальність ставлення до матеріального становища залежить від ступеня задоволення не тільки нагальними, базовими матеріальними, а й соціальними та духовними потребами особистості, так як задоволення багатьох з них найчастіше безпосередньо впливає з реальних матеріальних можливостей людини [43].

В існуючих підходах до розуміння суб'єктивного економічного благополуччя визначений ряд його індикаторів: задоволеність доходом, рівнем життя, роботою і т. п. (Strumpel, 1974; Campbell, 1974; Greenland, 1990; Poiesz, vonGrumbkow, 1988; Угланова, 2003). Однак всі перераховані вище характеристики можна розглядати лише як перелік часткових елементів (індикаторів) суб'єктивного економічного благополуччя. Їх співвідношення і внесок в інтегральний показник суб'єктивного економічного благополуччя залишається поки невідомим. Невирішеною проблемою також є розрахунок інтегрального показника суб'єктивного економічного благополуччя. Об'єднання часткових оцінок в загальний показник вимагає їх вимірювання за єдиною методикою.

Важливим є відображення складових емоційного благополуччя в понятійній схемі аналізу структури суб'єктивного економічного благополуччя. Очевидно, що модальність переживань людини щодо

матеріальної і фінансової забезпеченості є значущим аспектом її благополуччя. Як інтегральний показник життя людини суб'єктивне економічне благополуччя має багатовимірну структуру відносин особистості до матеріальних аспектів свого життя. Дане положення означає, що існують різні рівні проявів елементів суб'єктивного економічного благополуччя в залежності від ступеня їх узагальненості і актуалізації, а також змістовності різних аспектів його вимірювання.

Структура суб'єктивного економічного благополуччя включає в себе три ієрархічні рівня складових її компонентів: на вершині - інтегральна (загальна) оцінка, на другому рівні - базові компоненти (основні оцінки) і на нижньому - вихідні (поодинокі) показники - індикатори.

I. Рівень індикаторів. Представлений сукупністю тісно пов'язаних між собою окремих (когнітивних, конотативних і афективних) елементів відношення до поточного матеріального становище (економічний статус) і його зміни (підвищення або зниження): уявлень, оцінок, очікувань, переживань і афектів. В існуючих підходах представлений тільки цей рівень складових суб'єктивного економічного благополуччя, наприклад, оцінки задоволеності фінансовим (або матеріальним) становищем або його очікуваних змін (див., наприклад: Poiesz, vonGrumbkow, 1988; Ferrer-i-Carbonell, vanPraag, 2001; Нayo, Seifert, 2003; Угланова, 2003; Verbic, Stanovnik, 2006) [42].

Згідно з теоретичними уявленнями, які мають емпіричне обґрунтування, зміст суб'єктивного економічного благополуччя включає наступні основні аспекти вимірювання:

1. Оцінка матеріальних умов життя. Суб'єктивне економічне благополуччя засноване на усвідомленні (оцінці та переживанні) людиною рівня свого поточного матеріального і фінансового становища (статусу) і задоволеності ним. Звісно ж є важливим, що матеріальне благополуччя є більш широким і багатовимірним явищем, ніж просто рівень індивідуального

доходу, незважаючи на те, що воно є основною умовою розподілу бюджету, індикатором соціального статусу і засобом задоволення потреб людини.

На індивідуальному рівні матеріальні (і фінансові) умови життя включають такі складові як рівень життя, сімейний дохід, заощадження, власність, роботу, житло і рівень споживання сім'ї. Матеріальне благополуччя визначається не тільки через оцінку ступеня невідповідності об'єктивного матеріального становища економічних очікувань і «запитів» особистості, а й через встановлення належності до певної економічної (майнової) категорії населення (економічна самокатегоризація). Визначення людиною власної фінансової і майнової забезпеченості здійснюється на основі порівняння реального добробуту з системою суб'єктивних стандартів життя або суб'єктивної шкалою добробуту, в основі якої лежать уявлення про матеріальне благополуччя.

2. Оцінка сприятливості / несприятливості економічних умов життя. Усвідомлення умов життєдіяльності (економічної активності) людини і їх змін, виступає найважливішою складовою суб'єктивного економічного благополуччя і спирається на уявлення про соціально-економічну ситуацію в країні (або регіоні проживання) та її можливий вплив на зростання власного добробуту. Принциповою особливістю такої оцінки є її орієнтованість на виявлення характеру майбутніх змін останнього. У відомому сенсі суб'єктивне економічне благополуччя - не тільки оцінка поточного добробуту індивіда, але і в рівній мірі порівняння власної економічної ситуації зі своїм же економічним становищем в тимчасовому континуумі: в минулому, сьогодні і майбутньому [39].

Економічні очікування включають індивідуальний аспект економічного оптимізму / песимізму, пов'язаний з передбаченням власного економічного майбутнього, його антиципацією через співвіднесення матеріальних досягнень людини з її реальними діями, зусиллями, а також через оцінку власних можливостей людини створювати інші, кращі матеріальні умови

життя і вибір цілей матеріального самозабезпечення, т.б. механізми економічного самовизначення...

3. Оцінка адекватності доходу. Оцінка адекватності доходу визначається ступенем відповідності його розміру сфері портреб особистості і спирається на неї. При побудові адекватної моделі суб'єктивного економічного благополуччя необхідно враховувати задоволення не тільки матеріальних, а й потреб саморозвитку і самоактуалізації людини, так як задоволення багатьох з них безпосередньо впливає з реальних матеріальних можливостей індивіда.

4. Оцінка вираженості усвідомлення і переживань економічних труднощів. Елементом суб'єктивного економічного благополуччя виступають домінуючі позитивні і негативні емоційні стани, що становлять актуальний чуттєвий фон переживань людиною свого економічного становища. Існує природний інтерес до вимірювання всієї повноти спектру афективних складових суб'єктивного економічного благополуччя як позитивних, так і негативних.

Емоційні переживання виконують важливу оціночну функцію - як необхідний компонент відносин людини до свого економічного становища. В оцінці суб'єктивного економічного благополуччя особистості необхідно враховувати співвідношення його позитивних і негативних емоційних компонентів: ступеня вираженості матеріальних труднощів і заходи стурбованості ними, суб'єктивної значущості матеріальних проблем і стратегії їх подолання.

5. Оцінка відносин індивіда до себе як економічного суб'єкту. Важливим індикатором суб'єктивного економічного благополуччя є оцінка людиною власних можливостей (ресурсів) поліпшення економічної ситуації, включаючи аспекти підвищення ділової активності, спрямовані на забезпечення матеріальних основ життя, домагання особистості в галузі економічних досягнень, а також рівень забезпеченості, якого їй хотілося б досягти, засоби і способи самозабезпечення.

6. Ставлення до грошей. Важливим аспектом вимірювання суб'єктивного економічного благополуччя є особливості ставлення людини до грошей. Воно характеризує її фінансове здоров'я, включаючи задоволеність фінансовою ситуацією, оцінку наявності і ступеня дефіциту грошових коштів, стан психологічної напруженості через фінансове становище, констатацію фінансових труднощів, установку на підвищення доходів, а також їх ціннісно-сміслові значення в житті. Останнє найбільш яскраво проявляється в суб'єктивній значущості грошей для людини і силі бажання володіти ними.

II. Рівень узагальнених (базових) компонентів. Цей рівень являє собою систему основних компонентів (базових вимірів), які об'єднують всю сукупність одиничних індикаторів матеріальних аспектів життя. Дані узагальнені компоненти виступають як самостійні економіко-психологічні конструкти відносин індивіда до його економічного добробуту. Кожен з них, з одного боку, представляє найбільш значимий аспект економічного благополуччя особистості і тому становить основу його психологічного виміру, а з іншого - виступає не як окремий елемент, а як компонент єдиного інтегрального феномена (конструкту) економічної свідомості - суб'єктивного економічного благополуччя особистості [41]. Передбачається, що формування узагальнених компонентів суб'єктивного економічного благополуччя визначають процеси економічної ідентифікації, антиципації і когнітивної інтерпретації в сфері економічної активності суб'єкта щодо забезпечення матеріальних основ життя. Цей рівень включає п'ять теоретично виділених компонентів: поточний добробут сім'ї - суб'єктивна забезпеченість (включаючи задоволеність матеріальним достатком) сім'ї; економічний оптимізм / песимізм - оптимістична або песимістична оцінка зовнішніх і внутрішніх умов зростання матеріального благополуччя; суб'єктивна адекватність доходу - відповідність розміру доходу запитам і потребам особистості; фінансова депривованість - пережита ступінь нестачі фінансових коштів; економічна тривожність - вираженість афективної

напруженості в зв'язку з фінансовими та матеріальними проблемами.

Узагальнені компоненти реально взаємопов'язані між собою, так як представляють різні сторони інтегрального ставлення людини до соціально-економічної дійсності, що створює об'єктивну передумову для виділення компонентів наступного рівня - інтегральних властивостей, т.б. похідних від взаємодії зазначених вище економіко-психологічних змінних.

III. Рівень інтегральних оцінок. Рівень представлений інтегральними оцінками суб'єктивного економічного благополуччя, кожна з яких визначається особливостями композиції елементів другого рівня.

Виділяються дві вторинні (інтегральні) оцінки - «суб'єктивний рівень життя» та «економічна фрустрованість». Перша об'єднує компоненти - «економічний оптимізм», «поточний добробут сім'ї», «суб'єктивна адекватність доходу». Друга оцінка агрегує компоненти «фінансової депривованості» і «економічної тривожності». Інтегральні оцінки (вимірювання) розглядаються як чинники відносин, які об'єднують базові елементи в загальний «простір» проявів суб'єктивного економічного благополуччя. Цей рівень моделі представлений також інтегральною (узагальненою) оцінкою, що характеризує рівень суб'єктивного економічного благополуччя [40].

1.3. Проблема вивчення типів особистості в сучасній психології

Під «особистістю» розуміють стійку систему соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Поняття «особистість» визначає суспільну сутність людини, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства. Деякі теорії особистості не враховують біологічні характеристики людини, інші, приміром, фрейдизм, надають біологічним чинникам визначального значення. Більш виваженим, є тлумачення особистості як динамічної єдності біологічного та соціального.

Не слід змішувати розуміння «особистості» та «особи». Під особою розуміють людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності. Ці два судження — особа як цілісність людини (лат. *persona*) і особистість як її соціальний та психологічний образ (лат. *personalitas*) — термінологічно цілком різні.

Для того що б зрозуміти, що ж мається на увазі під типами особистості в психології, необхідно проаналізувати поняття «характер». У міру розвитку суспільства, накопичення наукового знання і соціального досвіду вчення про характер збагачувалося новими уявленнями. Стало очевидним, що характером наділена будь-яка людина, незалежно від своєї приналежності до соціальної верстви. У різні вікові періоди характер складається під впливом зовнішніх і внутрішніх передумов, в нього входять не тільки переживання, але і інші особливості - як негативні, так і позитивні, з точки зору дотримання особистістю етичних норм, особливостей її взаємодії з оточуючими і загальної ефективності досягнень.

У психології під цим терміном розуміють набір (або сукупність) найбільш стійких рис людини, які накладають відбиток на всю життєдіяльність людини і визначають її ставлення до людей, до себе і до справи. Характер знаходить свій вияв і в діяльності людини, і в її міжособистісних контактах і, звичайно ж, він надає її поведінці своєрідний, характерний тільки для неї відтінок.

Л.С. Виготський визначав характер, як цілісний і стійкий індивідуальний склад душевного життя людини, набутий крім вроджених властивостей нервової системи. Характер проявляється в окремих психічних актах і станах людини, її манерах і звичках, менталітеті і емоційних переживаннях. У більш пізніх термінах, крім стійкості і унікальності властивостей характеру підкреслюється його активний вплив на особливості діяльності та спілкування людини. Згідно з цими визначеннями, характер являє собою каркас особистості, в який входять тільки найбільш виражені і тісно взаємопов'язані властивості. Таким чином, всі риси характеру - це риси

особистості, але не всі риси особистості - риси характеру. Крім того, досягнення сучасної психології дозволяють стверджувати, що характер формується не тільки в процесі соціалізації особистості, а й під впливом вроджених передумов, що складають основу темпераменту.

Для подальшої роботи пропонуємо використовувати наступне визначення, сформульоване А.В. Лібіним: Характер (від грец. «Character» - риса, ознака, друк, карбування) - сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки [23].

Надалі було запропоновано безліч різних класифікацій характеру, але всі вони були побудовані на підставі типових рис, притаманних певній групі людей. Але бувають випадки, коли типові риси характеру виявляються більш яскраво і своєрідно, що робить їх унікальними і оригінальними. Іноді ці риси можуть «загостряться», причому найчастіше вони виявляються спонтанно, під впливом певних факторів і в відповідних умовах. Таке загострення (а вірніше інтенсивність рис) в психології отримало назву акцентуація характеру.

Поняття типу. В енциклопедичному словнику поняття «тип» визначається як група, розряд, категорія предметів або явищ, які мають загальні істотні ознаки. Крім того, тип може мати на увазі окремий предмет (об'єкт), що входить до складу даної групи. Використовується також поняття «типізація», що має на увазі угруповання об'єктів за певними характерними ознаками.

У психології тип - це група людей, які об'єднуються за психологічним (в ряді випадків - психофізіологічного) ознакою або ознаками. При цьому ознаки повинні відповідати ряду наступних критеріїв:

- 1) своєрідність (унікальність для даної групи),
- 2) «загостреність» (яскравість, суттєве відхилення від норми),
- 3) стійкість (в часі і в різних ситуаціях).

До особливостей психологічних типів також відносяться: схожість

всередині групи, взаємозамінність представників типу за виділеними ознаками; значуща відміна представників типу від інших груп по виділеним ознакам. Виділення типів є результатом спроб класифікувати інформацію про відмінності між людьми з метою пояснити і спрогнозувати їхню поведінку, а також визначити найбільш адекватні галузі застосування їх здібностей.

Для виділення типів в психології використовують два основних способи.

1. Відповідно до першого способу, тип виділяють відповідно до найбільш яскраво вираженої ознаки серед тих, які використовувалися при вимірюванні відмінностей. Прикладом такої типології, є класифікація Є.П. Климова, що розділяє людей за принципом пріоритетного об'єкта професійної діяльності (Людина, Техніка, Природа, Знак або Художній образ). Аналогічний підхід використовували К. Леонгард і А.Є. Личко при розробці класифікацій акцентуєваних особистостей.

2. Другий спосіб передбачає угруповання людей, виходячи з поєднання кількох особливостей, таких, наприклад, які використовуються при діагностиці типу темпераменту в методиці Ганса Айзенка. Поєднання проявів інтроверсії / екстраверсії і високого / низького рівня нейротизму в цьому випадку дозволяє віднести людину до однієї з чотирьох відповідних груп: сангвініки, флегматики, холерики, або меланхоліки.

Використовуючи різні типології, важливо розуміти обмеження подібних класифікацій. Типології - це економічний спосіб пізнання, що дає швидкий і виразний результат, проте їх слабким місцем є зневага до специфічних проявів індивідуальності. Все те, що не відноситься до виділеної ознаки або набору ознак, залишається за рамками розгляду. Таким чином, спроби віднести людину до певного типу, може стереотипізувати, звужувати уявлення про можливу поведінку, що неминуче знижує рівень розуміння індивідуальних особливостей суб'єкта [24].

Еволюція психологічних досліджень привела вчених до переконання,

що типи є не більше ніж крайніми проявами певної психологічної характеристики. Люди в своїй більшості не відносяться до крайніх груп і все-таки відрізняються один від одного. У зв'язку з цим з'явилося поняття «риса» - стійка психологічна характеристика, що має широкі індивідуальні відмінності. Порівнюючи людей по кожній конкретній рисі, можна визначити, наскільки широкі індивідуальні відмінності (які індивідуальні значення можна зустріти в популяції), і наскільки в однієї людини риса виражена більше, ніж в іншого.

На відміну від типу, риса об'єднує групи тісно пов'язаних ознак (а не конкретних людей) і виступає як деякі інтегральні характеристики, узагальнюючі інформацію, що міститься в даній групі ознак. Як приклад риси можна привести таку характеристику як екстраверсія. Екстраверсія проявляється в різних ситуаціях - в здатності легко вступати в контакт з незнайомими людьми, у великій кількості дружніх зв'язків, у виборі занять, пов'язаних зі спілкуванням з іншими людьми, в схильності отримувати інформацію від інших людей, а не з книжок і т.д. При цьому одні люди виявляються більш екстравертизованими, ніж інші. Ці відмінності являються стійкими - одні люди виявляються більш екстравертизованими, ніж інші, протягом тривалих періодів часу.

1.4. Концепція акцентуації особистості за К. Леонгардом

Вчені давно намагаються поділити людей на певні групи, типи і т. д. З точки зору їх психологічних особливостей. Такі спроби мають велике практичне значення, оскільки, віднісши людини до певного типу, ми можемо припустити наявність у нього рис, властивих всій типологічній групі, і на цій підставі прогнозувати його поведінку в тих чи інших ситуаціях. Можливість моделювання поведінки особливо важлива для вирішення завдань відбору кадрів.

З цієї точки зору однієї з найбільш поширених типологій є теорія

акцентуації особистості.

Термін «акцентуація» вперше був введений в 1964 році німецьким психіатром і психологом, професором неврології неврологічної клініки Берлінського університету Карлом Леонгардом. Акцентуація характеру - надмірна інтенсивність (або посилення) індивідуальних рис характеру людини, яка підкреслює своєрідність реакцій людини на впливаючі фактори або конкретну ситуацію. Так, наприклад, тривожність як риса характеру в звичайній її ступені прояву, знаходить відображення в поведінці більшості людей, що потрапляють в неординарні ситуації. Але якщо тривожність набуває особливості акцентуації характеру особистості, то поведінка і вчинки людини будуть відрізнятися переважанням неадекватної стурбованості і нервозності. Подібні прояви рис знаходяться як би на межі норми і патології, але, при впливі негативних чинників, певні акцентуації можуть перейти в психопатії або інші відхилення у психічній діяльності людини.

К. Леонгард розробив відому класифікацію акцентуєваних особистостей. Крім того, широке поширення має класифікація акцентуацій характеру відомого вітчизняного психіатра, основоположника підліткової психіатрії, професора Олександра Євгеновича Личко (1926-1994). Незважаючи на деякі відмінності, і в тому, і іншому підході зберігається загальне розуміння сенсу акцентуації. У найбільш лаконічному вигляді акцентуацію можна визначити як дисгармонійний розвиток характеру, сильну вираженість його окремих рис, що ускладнює адаптацію особистості в деяких специфічних ситуаціях. При цьому важливо підкреслити, що адаптаційні труднощі особистості в деяких специфічних ситуаціях можуть поєднуватися з хорошими здібностями до соціальної адаптації в інших ситуаціях [5].

А. Личко виділяв два ступені прояву акцентуєваних рис, а саме: явну (наявність чітко виражених рис певного акцентуєваного типу) і приховану (в стандартних умовах риси конкретного типу проявляються дуже слабо, або ж невидимі взагалі). Нижче, в таблиці 1.1., подається детальніший опис цих

ступенів. Як практик і науковець, К. Леонгард намагався знайти підхід до цілісного опису людини через виділення основних характеристик, або рис, які визначають стрижень особистості - її розвиток, процеси адаптації і психічне здоров'я [2].

Таблиця 1.1.

Ступені вираженості акцентуацій

Ступінь вираженості	Варіанти норми	Особливості
явна	крайній	Акцентуйовані риси мають гарну вираженість і проявляються протягом усього індивідуального життя людини. Акцентуйовані риси найчастіше добре компенсовані (навіть якщо немає психічної травми), але в підлітковому віці може спостерігатися дезадаптація.
прихована	звичайний	Акцентуації знаходять свій прояв найчастіше внаслідок психічної травми або під впливом травмуючої ситуації. В основному акцентуйовані риси не призводять до порушення адаптації (зрідка можлива короткочасна дезадаптація).

Згідно з концепцією К. Леонгарда, основні риси у різних людей виявляються в різному ступені і зазвичай варіюються в межах норми. Однак якщо риса виражена в великій мірі, то при впливі несприятливих факторів може перерости в патологію. Наявність «загострених» рис накладає відбиток на всю особистість, яка в цьому випадку характеризується як акцентуйована. Роз'яснюючи своє розуміння акцентуйованих особистостей, Леонгард підкреслював, що вони, як правило, не є патологічними, і аргументував свою

позицію так: «При іншому тлумаченні ми б змушені були прийти до висновку, що нормальним можна вважати тільки середню людину, а будь-яке відхилення від середини (середньої норми) повинні були б визнати патологією. Це змусило б нас вивести за межі норми тих особистостей, які своєю своєрідністю чітко виділяються на тлі середнього рівня. Однак в цю рубрику потрапила б і та категорія людей, про яких кажуть «особистість» в позитивному сенсі, підкреслюючи, що вона має яскраво виражений оригінальний психічний склад» [21].

Таким чином, в акцентуованих особистостях потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд. Легка ступінь вираженості акцентуації, частіше за все, пов'язана з позитивними проявами особистості, висока - з негативними проявами. Про патології можна вести мову тільки в тому випадку, коли акцентуована риса виражена в дуже сильному ступені і чинить руйнівну дію на особистість в цілому. Невірно було б тлумачити акцентуацію як патологічний прояв особистості; акцентуація - це крайній варіант норми.

За даними К. Леонгарда, у 20...50% дорослих людей деякі риси характеру загострені (акцентуовані). Модель особистості, розроблена К. Леонгардом, містить 12 типів акцентуацій, кожна з яких описана в його книзі «Акцентуовані особистості». Оскільки автор працював у психіатричній клініці і мав справу з патологічними особистостями, його опис акцентуацій містять крайні, яскраво виражені прояви, типові для пацієнтів, але перебільшені з точки зору норми. Цей факт необхідно враховувати при аналізі акцентуацій психічно здорових людей з метою уникнути «ярликів», які не мають під собою реального підґрунтя.

Згідно з концепцією, К. Леонгарда, в структурі особистості деякі акцентуовані риси більшою мірою визначаються особливостями темпераменту, деякі - особливостями характеру. Характер впливає на спрямованість інтересів людини і форму її реакцій. Темперамент - на темп і глибину емоційних реакцій. Оскільки чіткої межі між темпераментом і

характером не існує, незалежно від природи акцентуованої риси К. Леонгард вживає термін «акцентована особистість», але розкриває зміст цієї риси, приділяючи більше уваги або темпераменту, або характеру. Так, про характер він частіше згадує при описі демонстративних, педантичних, особистостей, що застрягають і збудливих особистостей. Про темперамент - при описі особистостей гіпертимних, дістимних, циклотимних, екзальтованих, тривожних і емотивних. Що стосується інтроверсії і екстраверсії, то ці риси характеризують особистість в цілому і накладають специфічний відбиток на прояви всіх інших характеристик [21].

Виділення рис темпераменту і характеру в структурі особистості має значення з точки зору факторів, що впливають на формування акцентуацій. У разі темпераменту переважають вроджені, генетично обумовлені фактори, в разі характеру - фактори соціального оточення, які можна взяти до уваги і, хоча б частково відкоригувати в процесі навчання, виховання і трудової діяльності [5,12,16]. У даній типології було виділено десять чистих типів і ряд проміжних. За своїм походженням виділені типи мають різну локалізацію.

До темпераменту, як природного утворення, Леонгардом були віднесені такі типи, як:

- Гіпертимний (бажання діяльності, гонитва за переживаннями, оптимізм, орієнтованість на удачі);
- Дістимічний (загальмованість, підкреслення етичних сторін, переживання і побоювання, орієнтованість на невдачі);
- Афективно-лабільний (взаємна компенсація рис, орієнтованість на різні еталони);
- Тривожний (боязкість, покірність);
- Афективно-екзальтований або циклотимний (наснага, піднесені почуття, зведення емоцій в культ);
- Емотивний (м'якосердя, боязкість, співчуття).

До характеру, як соціально зумовленого утворення, були віднесені такі

типи, як:

- Демонстративний (самовпевненість, марнославство, хвастощі, брехня, лестощі, орієнтованість на власне Я як на еталон);
- Педантичний (нерішучість, совісність, іпохондрія, боязнь невідповідності Я ідеалам);
- Застрагаючий (підозрілість, образливість, марнославство, перехід від підйому до розпачу); - аналог іксотіма, зв'язка характеру по Кречмеру.
- Емоційний (запальність, ваговитість, педантизм, орієнтованість на інстинкти).

Нарешті, до особистісного рівня були віднесені типи:

- екстравертований;
- інтровертований.

Особливо варто звернути увагу на те, що визначення екстраверсії і інтроверсії по Леонгарду знаходяться в суперечності з іншими поширеними визначеннями даних термінів (по Айзенку, по Майерсу і Бріггсу в соціоніці). Екстраверт по Леонгарду - це конформіст, сприйнятливий до впливу середовища, в той час як інтроверт - особистість вольова, з чіткими цінностями, за якими вона не боїться протиставляти себе середовищу. Для порівняння, Айзенк пов'язує екстраверсію з товариськістю і ініціативністю, інтроверсію - з замкнутістю і стриманістю. По всій видимості, таке тлумачення не випадково. Ще автор даних термінів Карл Густав Юнг, будучи (за його власною класифікацією) розумовим інтровертом, в деяких фрагментах своїх робіт домішував до визначення інтроверсії також деякі риси розумових типів - і навпаки, до визначення екстраверсії - деякі риси етичних (переживаючих) типів. Леонгард ж просто переніс акцент саме на логіку і етику, причому в їх найбільш екстремальних проявах.

Концепція акцентуйованих особистостей К. Леонгарда послужила теоретичною основою для створення особистісного характерологічного опитувальника, розробленого в 1970 році іншим німецьким психіатром і психологом - Г. Шмішеком.

Висновки до першого розділу

Проблематика суб'єктивного економічного благополуччя є актуальним і перспективним напрямком не тільки для економічної, а й для інших галузей психології (наприклад, психології особистості, соціальної психології, психології розвитку), а також для гуманітарних наук, перш за все економіки і соціології. З вивченням суб'єктивного економічного благополуччя тісно пов'язаний розвиток досліджень економіки щастя, суб'єктивного благополуччя і якості життя.

У даній роботі суб'єктивне економічне благополуччя визначається як інтегральний психологічний показник життя людини, що виражає відношення людини до свого актуального і майбутнього матеріального добробуту. Основними складовими його психологічного виміру виступають чуттєво-емоційні і когнітивні компоненти, ціннісні аспекти ставлення людини до матеріальної сфери і самої себе, обумовлені як об'єктивними обставинами життєдіяльності, так і особистісними якостями.

Існують різні типології особистості, які представляють собою спроби класифікувати інформацію про відмінності між людьми з метою пояснити і спрогнозувати їхню поведінку, а також визначити найбільш адекватні галузі застосування їх здібностей. Найбільш «психологічною» є типології характеру. Характер - сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки.

К. Леонгард розробив відому класифікацію акцентуованих особистостей. Крім того, широке поширення має класифікація акцентуацій характеру відомого вітчизняного психіатра, основоположника підліткової психіатрії, професора Олександра Євгеновича Личко (1926-1994). Незважаючи на деякі відмінності, і в тому, і іншому підході зберігається загальне розуміння сенсу акцентуації. У найбільш лаконічному вигляді акцентуацію можна визначити як дисгармонійний розвиток характеру,

сильну вираженість його окремих рис, що ускладнює адаптацію особистості в деяких специфічних ситуаціях.

Акцентуація рис характеру людини по своїй суті не виходять за межі норми, але в деяких ситуаціях досить часто заважають людині будувати нормальні відносини з оточуючими людьми. Це відбувається через те, що в кожному типі акцентуації є своя «ахіллесова п'ята» (найбільш вразливе місце) і найчастіше вплив негативних факторів (або травмуючої ситуації) приходить саме на неї, що в подальшому може призводити до розладів психіки та неадекватної поведінки людини.

Виділення рис темпераменту і характеру в структурі особистості має значення з точки зору факторів, що впливають на формування акцентуацій. У разі темпераменту переважають вроджені, генетично обумовлені фактори, в разі характеру - фактори соціального оточення, які можна взяти до уваги і, хоча б частково відкоригувати в процесі навчання, виховання і трудової діяльності.

РОЗДІЛ 2.

ОБГРУНТУВАННЯ ПРОГРАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИБОРУ МЕТОДИК ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Обґрунтування та характеристика програми дослідження

Емпіричне дослідження, присвячене вивченню уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості, було проведено в період з жовтня 2019 року по жовтень 2020 р.

Мета дослідження - вивчення та аналіз уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

Дослідження проходило в кілька етапів з жовтня 2019 по жовтень 2020 роки і включало в себе 4 етапи:

Дослідження включало наступні етапи:

1 - пошуковий етап (з жовтня 2019 р по листопад 2019 р.) На даному етапі проводилося теоретичне вивчення основних проблем і понять дослідження, було проаналізовано різні результати психолого-економічних досліджень з даної теми; як результат проведеного аналізу була розроблена робоча модель дослідження, вивчення та аналіз уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості .

2 - діагностико-аналітичний етап (грудень 2019 - березень 2020 г.). На даному етапі було проведено емпіричне дослідження уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості; результати дослідження були піддано статистичному аналізу; в результаті цього була розроблена структурна модель психологічних детермінант соціально-психологічної адаптації студентів вузів.

3 - етап обробки та аналізу отриманих результатів (квітень 2020 р. - серпень 2020 р.). На цьому етапі дослідження було проведено роботу по обробці та систематизації даних, отриманих у ході проведення опитувань, а також було здійснено аналіз отриманих результатів та зроблено висновки по

кожному виду опитування. Обробка та аналіз отриманих даних проводилась за допомогою програми SPSS 17. Підсумкові дані за кожним видом опитування було зведена в таблицю та представлено в даній роботі.

4 етап - після проведення обробки та аналізу даних було зроблено загальний висновок до емпіричної частини роботи.

Дослідження спиралося на загальнонаукові методи пізнання: аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація, виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Методи, використані в цьому дослідженні, включили в себе три основні групи: теоретичні, емпіричні, методи обробки даних. Охарактеризуємо їх більш детально.

Група 1 - теоретичні методи: цілепокладання, аналіз, узагальнення, систематизація. При використанні теоретичних методів дослідник взаємодіє не з самою досліджуваною реальністю, а з уявним уявленням про неї [27].

Цілепокладання використовувалося найбільш активно на початковому етапі, коли визначався напрям дослідження, виконувалося планування експериментальної частини роботи; деякі цілі піддавалися коректировці вже в процесі роботи. Особливо це стосувалося третього етапу.

Аналіз як метод наукового пізнання - уявне розчленування об'єкта на частини для більш глибокого вивчення кожної з них окремо [26]. Даний метод аналізу використовувався при вивченні наявних в науці нових досліджень, наукових концепцій і емпіричних даних, а також при роботі з отриманими даними в ході емпіричного етапу даного дослідження. Роль даного методу має велику цінність на першому і другому етапах дослідження.

Крім того, важливу роль в дослідженні відіграли методи узагальнення, класифікації та систематизації. Метод узагальнення як метод дослідження представляє собою перехід від одиничного до загального знання, виявлення загальних істотних ознак і закономірностей розвитку досліджуваних об'єктів [45, с. 24]. Даний метод є необхідним для класифікації та систематизації.

Класифікація представляє собою угруповання досліджуваних об'єктів на основі істотних ознак, встановлення ієрархії класів об'єктів.

Систематизація ж представляє собою структурування елементів всередині систем і сполучення цих систем, вона необхідна тоді, коли великий і різноманітний матеріал, в якому аналізовані явища необхідно представити у вигляді цілісної системи, налагодити зв'язки внутрішньосистемні і міжсистемні зв'язки [45, с.43].

У нашому дослідженні дані методи були використані при вивченні наявних в науці наукових концепцій і емпіричних даних, в роботі з самими даними, які були отримані вже в ході дослідницької роботи.

Група 2 - емпіричні методи. У своєму дослідженні ми використовували як стандартизовані тести, анкети та опитувальники:

- тест-опитувальник Леонгарда - Шмішека.
- опитувальник «Подання про економічну поведінку людини».
- авторська модифікація тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Нижче ми охарактеризуємо більш детально ці методики, обґрунтуємо їх вибір при проведенні цього дослідження.

Група 3 - методи обробки даних. У нашому дослідженні використовувалися як кількісні, так і якісні методи обробки результатів. Методи кількісної обробки даних представлені методами математичної статистики - дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз.

Статистична обробка даних и графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм Microsoft Excel (2010), SPSS Statistics (версія 17.0).

До якісних методів обробки результатів, використаних в цьому дослідженні, можна віднести систематизацію, опис і пояснення досліджуваних явищ; вони використовувалися, в основному, на стадії інтерпретації результатів дослідження.

2.2. Характеристика інструментарію та контингенту емпіричного дослідження

Мета дослідження: вивчення уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

Об'єктом дослідження виступає феномен економічного благополуччя і тип особистості.

Предметом дослідження є уявлення особистості про економічне благополуччя і їх зв'язок з акцентуацією характеру особистості.

Для досягнення мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

1. Ознайомитися, проаналізувати і узагальнити теоретико-методологічні підходи до вивчення економічного благополуччя, акцентуацій характеру, сутність і специфіку.

2. Підібрати інструментарій адекватний завданням дослідження уявлень про економічне благополуччя.

3. Здійснити дослідницьку частину роботи з виявлення особливостей уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

4. Розглянути взаємозв'язок між уявленнями про економічне благополуччям і типом особистості.

Ми припустили, що суб'єктивне уявлення про власне економічне благополуччя - це інтегральна величина, яка залежить від безлічі факторів, одним з яких є тип особистості.

Основними методами емпіричного дослідження стали тестування, анкетування, методи математичної статистики, якісний аналіз результатів. Методики дослідження: - тест-опитувальник Шмішека, К. Леонгарда. - опитувальник «Подання про економічну поведінку людини». - авторська модифікація тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокича. Методи статистичного аналізу: дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз.

Опитування і тестування проводилися на вільній вибірці. Всього в дослідженні брало участь 70 чоловік (35 чоловіків і 35 жінок). В таблиці 2.1.

показано соціально-демографічні дані вибірки дослідження. В соціально-демографічні дані ввійшли: вік досліджуваних, освіта, зайнятість.

Таблиця 2.1.

Соціально-демографічні дані вибірки

параметр	структура	всі		чоловіки		жінки	
		Люд.	%	Люд.	%	Люд.	%
Вік, років	1 кат.- від 20 до 30	23	32,9	31,4	11	12	34,3
	2 кат. – від 30 до 50	33	47,1	48,6	17	16	45,7
	3 кат. – старші 50	14	20,0	20,0	7	7	20,0
Освіта	середня освіта	8	11,4	14,3	5	3	8,6
	середньоспеціальна та незакінчена вища освіта	27	38,6	45,7	16	11	31,4
	вища освіта	35	50,0	40,0	14	21	60,0
Зайнятість	держпідприємство	9	12,9	20,0	7	2	5,7
	приватне підприємство	36	51,4	48,6	17	19	54,3
	приватний підприємець	16	22,9	28,6	10	6	17,1
	тимчасово не працює	3	4,3	0,0	0	3	8,6
	пенсіонер	6	8,6	2,9	1	5	14,3

З таблиці 2.1. видно, що вибірка достатня варіативна, щоб дослідити уявлення про економічне благополуччя особистості.

Розглянемо більш детально вибрані методики дослідження.

Тест Леонгарда - Шмішека

Тест К.Леонгарда-Н.Шмішека є опитувальник, який містить 88 тверджень, які групуються в 10 шкал, кожна з яких відповідає одному напрямку акцентуації:

1. демонстративний тип
2. застревающий тип
3. педантичний тип
4. збудливий тип
5. гіпертимний тип

6. дістимічний тип
7. тривожно-боязкий тип
8. афективно-екзальтований тип
9. емотивний тип
10. циклотимний тип

Людина, що проходить обстеження за допомогою цього тесту, повинна відзначити свою згоду або незгоду з кожним твердженням опитувальника. Домінуючий тип акцентуованого характеру визначається по максимальному числу балів, які набере випробуваний в результаті тестування за допомогою опитувальника Шмішека, за кількістю балів можна судити про ступінь розвиненості у дорослої людини або дитини різних акцентуацій характеру.

Сума «сирих» балів помножена на відповідний коефіцієнт дає показник типу акцентуації. Максимальний показник по кожному типу акцентуації - 24 бали. Ознакою акцентуації вважається величина, що перевершує 12 балів. Отримані дані представлені в вигляді профілю особистісної акцентуації (акцентуації характеру). Тест призначений для виявлення акцентуованих властивостей характеру і темпераменту осіб підліткового, юнацького віку і дорослих.

Опитувальник суб'єктивного економічного благополуччя СЕБ (Хащенко В.А., 2010).

Таблиця 2.2.

Показники методіки «суб'єктивне економічне благополуччя»

Параметри	
1	Уявлення особистості щодо себе як економічного суб'єкта
1.1.	рівень економічних домагань
1.2.	уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеності її рівнем
1.3.	уявлення про свої можливості в підвищенні доходів, шляхи (способи) їх підвищення
1.4.	суб'єктивно-економічний статус
1.5.	задоволеність рівнем матеріального добробуту в минулому, сьогоденні і очікування щодо майбутнього
2.	Соціальні установки особистості на різні форми економічної поведінки

Продовження таблиці 2.2.

2.1.	підприємницького
2.2	інвестиційного
2.3	зберігаючого
2.4	кредити
2.5	позичання
3	Орієнтація особистості на економічні цінності
4.	Психологічна готовність до конкуренції з іншими людьми в економічній сфері
5.	Уявлення особистості про матеріальний добробут, багатство і її ставлення до багатих і бідних людей
5.1.	ознаки багатства, ставлення до багатих
5.2.	ознаки бідності, ставлення до бідних
6.	Уявлення особистості про дохідні види діяльності
6.1.	трудова
6.2.	інвестиційна
7.	Уявлення особистості про власність і власника
7.1.	ступінь бажання бути великим власником
7.2.	плани на спадок
8.	Ставлення особистості до грошей
8.1.	уявлення про роль та функції грошей
8.2.	правила поводження з грошима
8.3.	мотиваційний компонент
8.4.	властивість особистості, що виявляється в поводженні з грошима: жадібність - щедрість
9	Характеристика споживчої поведінки

Опитувальник являє собою набір питань, які досліджують структуру суб'єктивного економічного благополуччя особистості. Психометрична перевірка показала, що опитувальник СЕБ може використовуватися в дослідницьких цілях в якості надійної методики фіксації основних показників у вигляді числових індексів. Застосування даної методики дозволяє активізувати вивчення СЕБ і тих факторів, які його визначають.

Опитувальник надає широкі можливості в аналізі багатого і різнопланового емпіричного досвіду в галузі вивчення взаємозв'язків об'єктивних умов життя і благополуччя людини, «економіки» благополуччя і щастя, суб'єктивних індикаторів добробуту, ціннісно-сміслових аспектів матеріальних здобутків.

Оскільки методика досить велика, а дипломна робота носить дослідницький характер, то нами були використані окремі пункти опитувальника, а саме:

1. Уявлення особистості про себе як про економічний суб'єкт
 - 1.1. Рівень економічних домагань
 - 1.2. Уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеності
 - 1.4. Суб'єктивно-економічний статус, рівень
 - 1.5. Задоволеність рівнем матеріального добробуту в минулому, сьогодні і очікування щодо майбутнього.
5. Уявлення особистості про матеріальний добробут, багатство і її ставлення до багатих і бідних людей
8. Властивість особистості, що виявляється в поведженні з грошима: жадібність - щедрість (Детальний зміст питань представлено в Додатку).

Опитувальник ціннісних орієнтацій.

Респондентам пропонувався для ранжирування перелік цінностей (за основу було взято інструментальні цінності з опитувальника Рокича): здоров'я, друзі, власність, безсмертя, пізнання, щастя інших, багатство, цікава робота, свобода, любов, мудрість, матеріальна забезпеченість, творчість, розваги. Отримані дані були піддані статистичній обробці і був проведений якісний аналіз отриманих результатів.

Висновки до 2 розділу

Дослідження можна розділити на 2 етапа:

1. Вивчення наукової та науково-дослідницької літератури, наукових концепцій по проблемі дослідження.
2. Проведення емпіричного дослідження з виявлення особливостей уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

Основними методами емпіричного дослідження стали тестування, анкетування, методи математичної статистики, якісний аналіз результатів.

Методики дослідження:

- тест-опитувальник Шмішека, К. Леонгарда.
- опитувальник «Подання про економічну поведінку людини».
- авторська модифікація тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Методи статистичного аналізу: дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм Microsoft Excel (2010), SPSS Statistics (версія 17.0).

Опитування і тестування проводилися на вільній вибірці. Всього в дослідженні брало участь 70 чоловік (35 чоловіків і 35 жінок).

РОЗДІЛ 3.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УЯВЛЕННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ У РІЗНИХ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ

Мета дослідження: вивчення уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

Об'єктом дослідження виступає феномен економічного благополуччя і тип особистості.

Предметом дослідження є уявлення особистості про економічне благополуччя і їх зв'язок з акцентуацією характеру особистості.

Методи дослідження. Дослідження спиралося на загальнонаукові методи пізнання: аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація, виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

Основними методами емпіричного дослідження стали тестування, анкетування, методи математичної статистики, якісний аналіз результатів.

Методики дослідження:

- тест-опитувальник Леонгарда - Шмішека.
- опитувальник «Подання про економічну поведінку людини».
- авторська модифікація тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Методи статистичного аналізу: дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз.

Емпіричне дослідження проводилися на вільній вибірці. Всього в дослідженні брало участь 70 чоловік (35 чоловіків і 35 жінок). Розглянемо та проаналізуємо отримані результати дослідження.

3.1. Аналіз результатів оцінки суб'єктивного економічного благополуччя

Спочатку нами була визначена представленість акцентуації характеру в досліджуваній вибірці. Дані представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Представленість типів акцентуацій в групі піддослідних

Тип акцентуації	всього		чоловіки		жінки	
	Л.	%	Л.	%	Л.	%
демонстративний тип	20	28,6	15	42,9	5	14,3
застрягаючий тип	9	12,9	6	17,1	3	8,6
педантичний тип	9	12,9	4	11,4	5	14,3
збуджуваний тип	5	7,1	3	8,6	2	5,7
гіпертимний тип	14	20,0	6	17,1	8	22,9
дістимічний тип	3	4,3	1	2,9	2	5,7
тривожно-боязливий тип	2	2,9	0	0,0	2	5,7
афективно-екзальтований тип	4	5,7	0	0,0	4	11,4
емотивний тип	2	2,9	0	0,0	2	5,7
циклотімічний тип	2	2,9	0	0,0	2	5,7

В цілому, в вибірці представлені всі типи акцентуації, однак ця представленість неоднорідна. Найбільше в групі представлений демонстративний тип - 28,6% опитаних. Це пояснюється ще й тим, що саме ці люди легко йшли на контакт з дослідником і охоче брали участь в опитуваннях, в той час, коли особистості іншого типу акцентуації часто відмовлялися заповнювати анкети, або не доводили роботу до кінця. Далі численний кластер гіпертимного типу акцентуації - 20%. Далі в групі представлені педантичний і збудливий тип - по 13%, інші типи досить нечисленні. На жаль, частина акцентуації не потрапляє у подальший статистичний аналіз через її малу представленість в групі. Нами були встановлені відмінності в оцінці свого економічного благополуччя за такими параметрами:

Особистості демонстративного типу мають більш високі уявлення про свою ділову активність і більш задоволені її рівнем у порівнянні з збудливим типом особистості. Вони вважають, що реалізували свій економічний потенціал до теперішнього часу більше, ніж на 70%. Вони так само оцінюють свій суб'єктивний економічний статус вище, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і педантичний тип, вважаючи, що зараз для них актуальна

задача не тільки забезпечити свою родину всім необхідним, а й забезпечити майбутнє своїх дітей. Особистості демонстративного типу вважають, що оточуючі оцінюють їх як досить щедрих людей. І в цій позиції СЕБ вони також більш оптимістичні, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і гіпертимний тип. Можливо тут зіграла роль і «вербальна бравада» перед інтерв'юером.

Таблиця 3.2.

Відмінності СЕБ у представників акцентуацій

уявлення особистості щодо своєї ділової активності та задоволеності її рівнем		Суб'єктивно-економічний статус		Жадібність-щедрість (зовнішня оцінка)	
M±m	M±m	M±m	M±m	M±m	M±m
демонстра- тивний тип	збуджува- ний тип	демонстра- тивний тип	застрягаючий тип	демонст- ративний тип	застрягаю- чий тип
47,50±3,8	70,0±7,6	3,70±0,2	2,67±,3	5,40±0,15	4,44±0,3
t=-2,656		t=2,719		t=3,199	
,011		,009		,002	
педантичний тип	збуджувальний тип	демонстра- тивний тип	педантичний тип	демонстра- тивний тип	гіпертимний тип
41,11±5,5	70,0±7,6	3,70±0,2	2,56±0,35	5,40±0,15	4,50±0,23
t=-3,093		t=2,947		t=3,483	
,005		,005		,001	
збуджуваний тип	афективно- екзальтова- ний тип	педантичний тип	афективно- екзальтова- ний тип	гіпертимн- ий тип	афективно- екзальтова- ний тип
70,0±7,6	36,25±5,6	2,56±0,35	4,0±0,7	4,50±0,23	5,50±0,42
t=3,417		t=-2,074		t=-2,078	
,004		,049		,045	

Нижче всіх себе оцінили особистості з акцентуацією по афективно-екзальтованому типу - вони не задоволені своїм рівнем ділової активності, вважаючи, що не реалізували свій економічний потенціал, навіть на 50%. Оскільки в дослідженні представлені і інші соціодемографічні параметри, представляло інтерес розглянути рівень суб'єктивного економічного

благополуччя в залежності від статі, освіти і статусу зайнятості.

Стать. Достовірні відмінності проявилися лише в уявленнях особистості про матеріальний добробут, багатство і її ставлення до забезпечених людей - жінки більш схильні вважати, що оточуючі люди доброзичливо ставляться до більш забезпечених (багатих) людей. Чоловіки в цьому відношенні більш песимістичні ($4,94 \pm 0,16$ і $3,89 \pm 0,12$ відповідно).

Достовірність відмінностей в СЕБ за віком показано в табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

Достовірність відмінностей в СЕБ за віком

вік у категоріях		М	m	t	p
Уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеність її рівнем	до 30 років	32,87	2,88	-4,82	,000
	30-50 років	51,12	2,44		
	до 30 років	32,87	2,88	-7,37	0,001
	старші 50 років	72,86	5,11		
	30-50 років	51,12	2,44	-4,34	,000
	старші 50 років	72,86	5,11		
Жадібність-щедрість (зовнішня оцінка)	до 30 років	7,78	1,70	2,02	,046
	30-50 років	4,91	0,14		
	30-50 років	4,91	0,14	1,96	,053
	старші 50 років	4,36	0,27		
Відношення до забезпечених людей	30-50 років	4,70	0,15	2,05	,043
	старші 50 років	4,07	0,30		
Рівень економічних вимогань	30-50 років	8,70	1,50	2,14	,035
	старші 50 років	3,71	0,4		

Вік. У групі «молодих» (до 30 років) уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеність її рівнем набагато нижче в порівнянні з іншими віковими групами. Вони незадоволені ступенем реалізованості свого потенціалу. Вони так само більш впевнені, що оточуючі оцінюють їх як досить щедрих людей, ніж люди у віці 30-50 років.

У групі «середини життя» (30-50 років) і в групі «старших» (після 50 років) набагато більше відмінностей в уявленні про своє економічне благополуччя. Люди з групи умовно середнього віку невисокої думки про свою ділову активність і, звичайно, не задоволені цим. «Старша» група

оцінює ступінь реалізації свого потенціалу досить високо. Оскільки схильність людської психіки в тому, що вона не терпить «самознищення», можна припустити, що переступаючи поріг 50 років, люди починають підводити деякі підсумки свого життя, індивід вважає, що він реалізував свою ділову активність наскільки було можливо. Люди старшого віку вважають, що оточуючі досить негативно ставляться до багатих або більш забезпечених людей, у них набагато нижчий рівень економічних домагань - бажаний місячний дохід, який вони вказували, не перевищував середнього прожиткового рівня. Вони не впевнені, що їхнє оточення вважає їх щедрими людьми.

Освіта. Тут встановлені відмінності тільки за двома параметрами суб'єктивного економічного благополуччя: уявлення особистості про свою ділову активність, задоволеності її рівнем і рівень економічних домагань. Незалежно від віку, статі та акцентуації найнижча задоволеність реалізацією свого економічного потенціалу встановлена у людей із середньою освітою - вони вважають, що не реалізували себе (і не можуть реалізувати себе) навіть на 40%. Далі йдуть показники людей з вищою освітою - вони вважають, що реалізували себе менш, ніж на 50% (47,7%). Найбільш задоволені своєю діловою активністю люди з середньоспеціальною і незакінченою вищою освітою - вони вважають, що реалізували себе більш, ніж на 50% (56,3%).

Незалежно від віку, статі та акцентуації найвищий рівень економічних домагань у людей із середньою освітою - вони мають низький дохід, а хочуть мати його відразу високий. Нижче рівень економічних домагань (коефіцієнт в два рази) у людей з вищою освітою - вони більш реально оцінюють можливості отримання доходу набагато вище, ніж вони зараз мають.

Найнижчий рівень економічних домагань (дохідна частина) у людей з середньою спеціальною освітою. Всі відмінності достовірні. Це можна пояснити наступним чином: людині, яка має потребу в певному рівні ділової активності і не має кваліфікації за обраною спеціальністю або обраним напрямом (коледж, ВНЗ тощо) важко реалізувати свій потенціал і

задовольнити свої необґрунтовано високі домагання в частині доходу, оскільки попит на таких людей, навіть в робітничо-технічних спеціальностях невеликий.

Статус зайнятості. Статистичний аналіз достовірності відмінностей дозволив нам встановити наступні факти:

- службовці державних підприємств критичніше ставляться до багатих і забезпечених людей;

- вони вважають, що більшість людей ставляться до таких людей досить негативно.

Ця різниця достовірна для порівняння з усіма досліджуваними статусами зайнятості. Крім того, держслужбовці вважають, що досить успішно реалізують свій економічний потенціал, у порівнянні з працівниками приватних підприємств, хоча хотіли б мати досить більший дохід (рівень економічних домагань).

При цьому, оцінка пенсіонерів рівня своєї ділової активності ще вища, оскільки - це єдина група, яка не так оцінює свій потенціал, оскільки підводить підсумки попереднього «робочого» етапу життя.

Працюючі на приватних підприємствах мають суттєві відмінності за багатьма параметрами суб'єктивного економічного благополуччя, що відрізняють їх від приватних підприємців в бік песимізму: вони вважають, що оточуючі негативно ставляться до заможних людей; менш задоволені рівнем своєї ділової активності; мають більш низький у порівнянні з «приватниками» суб'єктивно - економічний статус - тобто для них головне забезпечити своє майбутнє.

Пенсіонери оцінюють реалізацію свого ділового потенціалу та активності вище всіх, оскільки для них це більше підведення певних підсумків, ніж оцінювання подальших перспектив; в порівнянні з приватними підприємцями у них нижче суб'єктивний економічний статус - вони швидше прагнуть забезпечити себе і сім'ю всім необхідним зараз, ніж прагнути повністю забезпечити своє майбутнє, особливо цікаво, що у них

більш адекватні домагання на щомісячний дохід в порівнянні з непрацюючими людьми, які ставлять нереальні домагання по типу «відразу в князі».

3.2. Аналіз оцінювання задоволеності рівнем матеріального добробуту в минулому, сьогодні і очікування щодо майбутнього (динаміка СЕБ)

Результати опитування дозволили нам оцінити відмінності в сприйнятті тимчасової перспективи і ретроспективи рівня суб'єктивного економічного благополуччя. Можна говорити про наступні особливості:

Тип особистості.

- гіпертимний тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому нижче середнього - це достовірно нижче, ніж більшість інших типів особистості. Однак свою задоволеність матеріальним статком ці ж люди оцінили як досить високу, і це достовірно вище, ніж у інших типів особистості. Хоча матеріальний стан своїх друзів в цілому їх не задовольняє.

Таблиця 3.4.

Перспективна та ретроспективна оцінка матеріальної забезпеченості

Акцентуації		M	m	t	p
Задоволеність матеріальним добробутом (-10)	демонстративний тип	1,90	0,11	-3,36	,001
	гіпертимний тип	2,50	0,14		
Задоволеність матеріальним добробутом (друзі)	застрягаючий тип	2,22	0,10	-2,51	,016
	гіпертимний тип	2,64	0,12		
Задоволеність матеріальним добробутом (-20)	педантичний тип	1,78	0,15	-2,44	,019
	гіпертимний тип	2,29	0,13		
Задоволеність матеріальним добробутом (-10)	педантичний тип	1,89	0,21	-2,50	,016
	гіпертимний тип	2,50	0,14		
Задоволеність матеріальним добробутом (друзі)	педантичний тип	2,22	0,10	-2,51	,016
	гіпертимний тип	2,64	0,12		
Задоволеність матеріальним добробутом (друзі)	збудливий тип	2,20	0,13	-2,08	,045
	гіпертимний тип	2,64	0,12		

Продовження таблиці 3.4.

Задоволеність матеріальним добробутом (зараз)	педантичний тип	2,33	0,16	2,00	,052
	гіпертимний тип	1,86	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (-20)	збудливий тип	2,00	0,00	-5,16	,000
	афективно-екзальтований тип	2,75	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (-20)	застрягаючий тип	2,00	0,16	-2,81	,010
	афективно-екзальтований тип	2,75	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (-20)	педантичний тип	1,78	0,15	-3,82	,001
	афективно-екзальтований тип	2,75	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (-20)	демонстративний тип	1,95	0,12	-2,90	,006
	афективно-екзальтований тип	2,75	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (друзья)	збудливий тип	2,20	0,13	-2,63	
	афективно-екзальтований тип	2,75	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (друзі)	педантичний тип	2,22	0,10	-2,83	,009
	афективно-екзальтований тип	2,75	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (друзі)	застрягаючий тип	2,22	0,10	-2,83	,009
	афективно-екзальтований тип	2,75	0,16		
Задоволеність матеріальним добробутом (+10)	педантичний тип	2,56	0,12	-2,43	,023
	афективно-екзальтований тип	3,00	0,00		
Задоволеність матеріальним добробутом (+10)	збудливий тип	2,40	0,16	-3,27	,005
	афективно-екзальтований тип	3,00	0,00		

- афективно-екзальтований тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому і в перспективі в майбутньому як досить високу, вона достовірно вище, ніж у інших типів особистості. Так само вони оцінили і фінансовий стан своїх друзів в сьогоденні. Оцінка ними задоволення власним матеріальним станом в даний момент не відрізняється від оцінок інших типів (середній рівень).

Стать. Жінки висловлюють достовірно більш високий рівень задоволеності матеріальним становищем в сьогоденні, ніж чоловіки.

Вік. Вікові особливості виявили, що більш молоді люди (до 30 років) достовірно вище оцінюють свої перспективи на фінансову забезпеченість

(+10) в порівнянні з усіма іншими віковими групами, а середній вік більш високо оцінюють перспективи задоволеності своїм матеріальним становищем в майбутньому (+10) в порівнянні зі «старшими» і більш високо оцінюють свою задоволеність матеріальним становищем в цьому в порівнянні з «молодими».

Освіта:

- нижче всіх задоволені своєю фінансовою спроможністю в минулому люди, які мають середньоспеціальне і незакінчену вищу освіту в порівнянні з середньою і вищою освітою;

- більш високий рівень задоволеності своїм матеріальним становищем в порівнянні з іншими групами демонструють люди з вищою освітою. Вони ж високо оцінюють фінансову забезпеченість своїх друзів.

Статус зайнятості:

- працюючі на держпідприємстві оцінюють задоволеність своїм фінансовим становищем в минулому і в сьогоденні достовірно нижче, ніж інші категорії. Однак вони досить оптимістичні і досить високо оцінюють перспективи свого матеріального становища в майбутньому.

- пенсіонери оцінюють і минуле і майбутнє як задовільне, причому значення задоволеності не змінюється:

- вище всіх достовірно оцінюють свою і своїх друзів фінансову спроможність в минулому, сьогоденні і майбутньому приватні підприємці.

3.3. Ціннісні орієнтації різних типів особистості і категорій випробовуваних

Оскільки система цінностей (термінальних по М. Рокіч) впливає на формування уявлень про суб'єктивне економічне благополуччя, ми провели ранжування ціннісних орієнтацій в досліджуваній групі і зробили якісний аналіз отриманих даних. Інтерес представляли гендерне та вікове порівняння ціннісних орієнтацій.

Таблиця 3.5.

Ціннісні орієнтації чоловіків і жінок

Цінності	чоловіки	жінки	до 30 років	30-50 років	Після 50 років
здоров'я	1	1	1	1	1
любов	2	2	2	2	2
свобода	3	3	3	3	3
друзі	4	4	4	4	5
цікава робота	5	5	5	5	7
матеріальна забезпеченість	6	9	6	8	8
мудрість	7	7	7	6	11
пізнання	8	6	8	7	6
власність	9	8	9	11	10
багатство	10	10	10	10	4
щастя інших	11	11	11	9	9
творчість	12	13	12	13	12
розваги	13	14	13	14	13
безсмертя	14	12	14	12	14

Аналізуючи ранжування цінностей чоловіками і жінками, варто відзначити, що перші і останні ранги у них ідентичні - понад усе всі випробовувані цінують здоров'я, любов, свободу, друзів, цікаву роботу, а багатство, щастя інших, творчість, розваги, безсмертя відсувають на останній план. Це, звичайно, дуже сумно, оскільки сюди потрапили такі самоактуалізаційні моменти, як творчість і щастя інших.

Різницю ми виявляємо в середині списку - для чоловіків так само важлива матеріальна забезпеченість, місце якої у жінок займає категорія пізнання. Що стосується віку, то ми бачимо, що незалежно від віку приймаються три цінності: здоров'я, любов, свобода і найменше хвилюють теж три цінності: творчість, розвага, безсмертя - що, звичайно ж засмучує.

Також в середині списку ми виявляємо динаміку цінностей в залежності від віку: для більш старших респондентів цінність займає вищу позицію, ніж у молодих; цінності «матеріальна забезпеченість», «щастя інших» і «власність» (очевидно, що розуміється буквально) у «старших» займає більш високий ранг, цінність «пізнання» вже не така велика.

3.4. Кореляційний аналіз взаємозв'язку суб'єктивного економічного благополуччя з типами особистості

Результати кореляційного аналізу показали, що уявлення про суб'єктивне економічне благополуччя взаємопов'язане з такими показниками, як вік, ціннісні орієнтації особистості. Ми не виявили взаємозв'язку суб'єктивного економічного благополуччя і типів особистості (акцентуації), а так само освітою і статусом зайнятості. Швидше за все дослідження даного напрямку вимагають більш репрезентативної вибірки.

Оцінка ставлення оточення до забезпечених людей і багатства позитивно пов'язана з прийняттям такої цінності як «власність» ($r = 0,303$; $p < 0,01$) і негативно з цінностями «матеріальна забезпеченість» і «розваги» ($r = -0,232$; $p < 0,05$ і $r = -0,318$; $p < 0,01$ відповідно). Той, хто визнає приватну власність і приватні права, менше залежить від матеріальної забезпеченості як ознаки самодостатності і не вважає, «що всьому свій час, а справі годину», той позитивно ставиться до заможних в фінансовому плані людей.

Уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеності її рівнем позитивно пов'язана з віком ($r = 0,598$; $p < 0,01$) і негативно з цінністю «власність» ($r = -0,298$; $p < 0,01$).

Старші люди і ті, хто не вважає, що власність людини є її цінністю, той швидше буде задоволений своєю діловою активністю. Рівень економічних домагань (бажаний дохід) прямо пов'язаний з цінностями «друзі» ($r = 0,219$; $p < 0,05$) і «любов» ($r = 0,314$; $p < 0,01$) і зворотно - з цінністю «пізнання» ($r = -0,362$; $p < 0,01$). Той хто, вважає, що в житті все можна досягти, якщо є в

житті любов і друзі, а не пізнання, той буде прагнути збільшувати свій дохід, не завжди ставлячись до цього раціонально.

Суб'єктивно-економічний статус (актуальні економічні цілі і завдання) прямо пов'язаний з цінністю «мудрість» ($r = -0,215$; $p < 0,05$) і зворотно пов'язаний з цінністю «багатство» ($r = 0,281$; $p < 0,01$). Той, хто цінує мудрість і не женеться за багатством, той чіткіше розставляє пріоритети і здатний не тільки забезпечити себе і свою сім'ю, а й прагне до більш високого рівня добробуту. Той хто вважає других жадібними або щедрими (відношення до грошей) прямо пов'язаний з цінністю «багатство» ($r = 0,301$; $p < 0,05$).

Ретроспективна задоволеність своїм фінансовим станом прямо пов'язана з цінністю «безсмертя» ($r = 0,249$; $p < 0,05$). Перспективна задоволеність своїм фінансовим станом прямо пов'язана з цінністю «друзі» ($r = -0,346$; $p < 0,05$) та зворотно пов'язана з віком ($r = -0,346$; $p < 0,01$). Чим молодша людина і чим більше вона цінує дружбу, тим оптимістичніше вона дивиться на своє фінансове майбутнє.

Актуальна задоволеність матеріальним добробутом прямо пов'язана з цінністю «безсмертя» ($r = 0,346$; $p < 0,01$) і зворотно пов'язана з цінностями «любов» ($r = -0,310$ $p < 0,01$) і «матеріальна забезпеченість» ($r = -0,403$; $p < 0,01$).

Таблиця 2.8.

Кореляційні зв'язку СЕБ, віку і ціннісних орієнтацій

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
вік		0,598**						-0,346**	
друзі			0,219*					0,237*	0,220*
власність	0,303**	-0,298**							
безсмертя						0,249*	0,346**		
пізнання			-0,362**						
багатство				-0,215*	0,301**				
любов			0,314**				-0,310**		
мудрість				0,281**					
матеріальна забезпеченість	-0,232*						-0,403**		
розваги	-0,318**								

Де: * - достовірні зв'язки на рівні $p < 0,05$;

** - достовірні зв'язки на рівні $p < 0,01$;

1 - ставлення до забезпечених людей

2 - уявлення особистості про свою ділову активність і задоволеності її рівнем

3 - рівень економічних домагань

4 - суб'єктивно-економічний статус

5 - жадність-щедрість (зовнішня оцінка)

6 - задоволеність матеріальним добробутом (-10, 10 лет назад)

7 - задоволеність матеріальним добробутом (зараз)

8 - задоволеність матеріальним добробутом (+10, через 10 лет)

9 - задоволеність матеріальним добробутом (друзі)

Висновки до третього розділу

Провівши емпіричне дослідження, можна стверджувати, що наше припущення підтвердилося: суб'єктивне уявлення про власне економічне благополуччя - це інтегральна величина, яка залежить від безлічі факторів. Були встановлені відмінності в оцінці свого економічного благополуччя за наступними параметрами.

Особистості демонстративного типу мають більш високі уявлення про свою ділову активність і більш задоволені її рівнем у порівнянні зі збудливим типом особистості. Вони вважають, що реалізували свій економічний потенціал до теперішнього часу більше, ніж на 70%. Вони так само оцінюють свій суб'єктивний економічний статус вище, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і педантичний тип, вважаючи, що зараз для них актуальна задача не тільки забезпечити свою сім'ю всім необхідним, а й забезпечити майбутнє своїх дітей. Демонстративні типи вважають, що оточуючі оцінюють їх як досить щедрих людей. І в цій позиції СЕБ вони також більш оптимістичні, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і гіпертимний тип. Можливо, тут зіграла роль і «вербальна бравада» перед інтерв'юєром.

Нижче всіх себе оцінили особистості з акцентуацією по афективно-екзальтованому типу - вони не задоволені своїм рівнем ділової активності, вважаючи, що не реалізували свій економічний потенціал, навіть на 50%. Існують відмінності в сприйнятті тимчасової перспективи і ретроспективи рівня суб'єктивного економічного благополуччя.

Гіпертимний тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому нижче середнього - це достовірно нижче, ніж більшість інших типів особистості. Однак свою задоволеність матеріальним статком ці ж люди оцінили, як досить високу, і це достовірно вище, ніж у інших типів особистості.

Афективно-екзальтований тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому і в перспективі в майбутньому як досить високу,

вона достовірно вища, ніж у інших типів особистості. Так само вони оцінили і фінансовий стан своїх друзів в сьогодні.

Були виявлені гендерні, вікові та освітні особливості СЕБ: Жінки більш схильні вважати, що оточуючі люди доброзичливо ставляться до більш забезпечених (багатих) людей. Чоловіки в цьому відношенні більш песимістичні ($4,94 \pm 0,16$ і $3,89 \pm 0,12$ відповідно).

Група «старших» (після 50 років) відрізняється від інших в своєму уявленні про суб'єктивне економічне благополуччя. Вони оцінюють реалізацію свого ділового потенціалу та активності вище за всіх, оскільки для них це більш підведення певних підсумків, ніж оцінювання подальших перспектив. У них нижче суб'єктивний економічний статус - вони швидше прагнуть забезпечити себе і сім'ю всім необхідним зараз, ніж повністю забезпечити своє майбутнє, особливо цікаво, що у них більш адекватні домагання на щомісячний дохід.

Незалежно від віку, статі та акцентуації найнижча задоволеність реалізацією свого економічного потенціалу встановлена у людей із середньою освітою - вони вважають, що не реалізували себе (і не можуть реалізувати себе) навіть на 40%. У них же найвищий рівень економічних домагань - вони мають низький дохід, а хочуть мати його відразу високим. Це можна пояснити наступним чином: людині, яка має потребу в певному рівні ділової активності і не має кваліфікації за обраною спеціальністю або обраним напрямом (коледж, ВНЗ та ін.) важко реалізувати свій потенціал і задовольнити свої необгрунтовано високі домагання в частині доходу, оскільки попит на таких людей, навіть в робітничо-технічних спеціальностях невеликий.

Оскільки система цінностей (термінальних по М. Рокіч) впливає на формування уявлень про суб'єктивне економічне благополуччя, ми провели ранжування ціннісних орієнтацій в досліджуваній групі і проаналізували гендерне та вікове порівняння ціннісних орієнтацій. Незалежно від статі і віку індивідами приймаються три цінності: здоров'я, любов, свобода і

найменше хвилюють теж три цінності: творчість, розвага, безсмертя - що, звичайно ж ускладнює їх самоактуалізацію.

Результати кореляційного аналізу показали, що уявлення про суб'єктивне економічне благополуччя взаємопов'язані з такими показниками, як вік, ціннісні орієнтації особистості. Ми не виявили взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя і типів особистості (акцентуацій), а так само освітою і статусом зайнятості. Швидше за все дослідження даного напрямку вимагають більш репрезентативної вибірки.

ВИСНОВКИ

Психолого-економічні дослідження в нашій країні по-справжньому стали розвиватися тільки в кінці 90-х років ХХ століття, і минулий період ще дуже малий для повного оформлення наукових категорій. На сьогодні ще тривають дискусії про предмет дослідження: чи це економічна поведінка, або економічна свідомість, або щось специфічне, що проявляється особливо на мікро- і макроекономічному рівні.

Одна з найбільш складних і малодосліджених галузей економічної психології - проблема сприйняття особистістю свого економічного благополуччя. Проблеми економічного благополуччя в сучасному суспільстві вийшли далеко за рамки науки і, безумовно, відносяться до числа найбільш значущих і пріоритетних тем, які хвилюють як окремих людей, так і суспільство в цілому. В силу нових тенденцій розвитку кризових явищ у світовій економіці ці проблеми набувають особливу політичну, економічну і соціальну гостроту, для їх вирішення потрібні нові наукові підходи.

В даному дослідженні ми зупинимося лише на розгляді часткового аспекту цієї проблеми - взаємозв'язку суб'єктивного уявлення про економічне благополуччя і типу особистості.

Мета дослідження: вивчення уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

Об'єктом дослідження виступає феномен економічного благополуччя і тип особистості.

Предметом дослідження є уявлення особистості про економічне благополуччя і їх зв'язок з акцентуацією характеру особистості.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі завдання:

1. Ознайомитися, проаналізувати і узагальнити теоретико-методологічні підходи до вивчення економічного благополуччя, акцентуації характеру, сутність і специфіку.

2. Підібрати інструментарій адекватний завданням дослідження

уявлень про економічне благополуччя.

3. Здійснити дослідницьку частину роботи з виявлення особливостей уявлень про економічне благополуччя у різних типів особистості.

4. Розглянути взаємозв'язок між уявленнями про економічний благополуччям і типом особистості.

Теоретичний аналіз дозволив зробити наступні висновки: Проблематика суб'єктивного економічного благополуччя є актуальним і перспективним напрямком не тільки для економічної, а й для інших галузей психології (наприклад, психології особистості, соціальної психології, психології розвитку), а також для гуманітарних наук, перш за все економіки і соціології.

З вивченням суб'єктивного економічного благополуччя тісно пов'язаний розвиток досліджень економіки щастя, суб'єктивного благополуччя і якості життя. У даній роботі суб'єктивне економічне благополуччя визначається як інтегральний психологічний показник життя людини, що виражає відношення людини до свого актуального і майбутнього матеріального добробуту. Основними складовими її психологічного виміру виступають чуттєво-емоційні і когнітивні компоненти, ціннісні аспекти ставлення людини до матеріальної сфері і самої себе, обумовлені як об'єктивними обставинами життєдіяльності, так і особистісними якостями.

Існують різні типології особистості, які представляють собою спроби класифікувати інформацію про відмінності між людьми з метою пояснити і спрогнозувати їхню поведінку, а також визначити найбільш адекватні галузі застосування їх здібностей. Найбільш «психологічними» є типології характеру.

Характер - сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які складаються і виявляються в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки Акцентуація рис характеру людини по своїй суті не виходять за межі норми, але в деяких ситуаціях досить часто заважають людині будувати нормальні відносини з оточуючими

людьми. Це відбувається через те, що в кожному типі акцентуації є своя «ахіллесова п'ята» (найбільш вразливе місце) і найчастіше вплив негативних факторів (або травмуючої ситуації) приходить саме на неї, що в подальшому може призводити до розладів психіки та неадекватної поведінки людини.

В емпіричній частині ми припустили, що суб'єктивне уявлення про власне економічне благополуччя - це інтегральна величина, яка залежить від безлічі факторів, одним з яких є тип особистості.

Для перевірки припущення ми використовували наступні методики: тест-опитувальник Шмішека, К. Леонгарда, опитувальник «Подання про економічну поведінку людини», авторська модифікація тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

Методи статистичного аналізу: дисперсійний аналіз, частотний аналіз, кореляційний аналіз. Опитування і тестування проводилися на вільній вибірці. Всього в дослідженні брало участь 70 чоловік (35 чоловіків і 35 жінок).

Були отримані наступні результати: наше припущення підтвердилося: суб'єктивне уявлення про власне економічне благополуччя - це інтегральна величина, яка залежить від безлічі факторів. Були встановлені відмінності в оцінці свого економічного благополуччя за наступними параметрами:

Особистості демонстративного типу мають більш високі уявлення про свою ділову активність і більш задоволені її рівнем у порівнянні з збудливим типом особистості. Вони вважають, що реалізували свій економічний потенціал до теперішнього часу більше, ніж на 70%. Вони так само оцінюють свій суб'єктивний економічний статус вище, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і педантичний тип, вважаючи, що зараз для них актуальна задача не тільки забезпечити свою сім'ю всім необхідним, а й забезпечити майбутнє своїх дітей.

Особистості демонстративного типу вважають, що оточуючі оцінюють їх як досить щедрих людей. І в цій позиції СЕБ вони також більш

оптимістичні, ніж застрягаючий тип, збудливий тип і гіпертимний тип. Можливо, тут зіграла роль і «вербальна бравада» перед інтерв'юєром. Нижче всіх себе оцінили особистості з акцентуацією по афективно-екзальтованому типу - вони не задоволені своїм рівнем ділової активності, вважаючи, що не реалізували свій економічний потенціал, навіть на 50%.

Існують відмінності в сприйнятті тимчасової перспективи і ретроспективи рівня суб'єктивного економічного благополуччя.

1. Гіпертимний тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому нижче середнього - це достовірно нижче, ніж більшість інших типів особистості. Однак свою задоволеність матеріальним статком у цьому ці ж люди оцінили як досить високу, і це достовірно вище, ніж у інших типів особистості.

2. Афективно-екзальтований тип особистості оцінив свою фінансову забезпеченість в минулому і в перспективі в майбутньому як досить високу, вона достовірно вище, ніж у інших типів особистості. Так само вони оцінили і фінансовий стан своїх друзів в сьогодні.

Були виявлені гендерні, вікові та освітні особливості СЕБ: жінки більш схильні вважати, що оточуючі люди доброзичливо ставляться до більш забезпеченим (багатим) людям. Чоловіки в цьому відношенні більш песимістичні ($4,94 \pm 0,16$ і $3,89 \pm 0,12$ відповідно).

Група «старших» (після 50 років) відрізняється від інших в своєму уявленні про суб'єктивне економічне благополуччя. Вони оцінюють реалізацію свого ділового потенціалу та активності вище всіх, оскільки для них це більше підведення певних підсумків, ніж оцінювання подальших перспектив. У них нижче суб'єктивний економічний статус - вони швидше прагнуть забезпечити себе і сім'ю всім необхідним зараз, ніж прагнути повністю забезпечити своє майбутнє, особливо цікаво, що у них більш адекватні домагання на щомісячний дохід.

Незалежно від віку статі та акцентуації найнижча задоволеність реалізацією свого економічного потенціалу встановлена у людей із

середньою освітою - вони вважають, що не реалізували себе (і не можуть реалізувати себе) навіть на 40%. У них же найвищий рівень економічних домагань - вони мають низький дохід, а хочуть мати його відразу високий. Це можна пояснити наступним чином: людині, яка має потребу в певному рівні ділової активності і не має кваліфікації за обраною спеціальністю або обраним напрямом (коледж, ВНЗ тощо.) Важко реалізувати свій потенціал і задовольнити свої необгрунтовано високі домагання в частині доходу, оскільки попит на таких людей, навіть в робітничо-технічних спеціальностях невеликий.

Оскільки система цінностей (термінальних по М. Рокіч) впливає на формування уявлень про суб'єктивне економічне благополуччя, ми провели ранжування ціннісних орієнтацій в досліджуваній групі і проаналізували гендерне та вікове порівняння ціннісних орієнтацій. Незалежно від статі і віку індивідами приймаються три цінності: здоров'я, любов, свобода і найменше хвилюють теж три цінності: творчість, розвага, безсмертя - що, звичайно ж ускладнює їх самоактуалізацію.

Результати кореляційного аналізу показали, що уявлення про суб'єктивне економічне благополуччя взаємопов'язані з такими показниками, як вік, ціннісні орієнтації особистості. Ми не виявили взаємозв'язок суб'єктивного економічного благополуччя і типів особистості (акцентуації), а так само освітою і статусом зайнятості. Швидше за все дослідження даного напрямку вимагають більш репрезентативної вибірки.

Отримані результати вносять практичний внесок в розробку неекономічних, психологічних індикаторів добробуту людини, тим самим розширюючи коло інтегральних оцінок якості життя людини. Результати дослідження представляють інтерес для психологічної, педагогічної, консультативної та соціальної роботи і важливі для розвитку прикладної психології, залучення її уваги до найбільш важливим психологічним наслідків прийнятих політичних і економічних рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова К.А. Социальное мышление личности// Современная психология: состояние и перспективы исследований. Часть 3. Социальные представления и мышление личности. - Москва: Изд-во "Институт психологии РАН". - 2002. - С. 88-103.
2. Акцентуации характера: учебное пособие / Л.П. Паршукова, И.В. Выбойщик. – 2-е изд., испр. и доп. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 84 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология и социальные изменения // Психологический журнал. - 2005. -Т. 26. - № 5. - С. 5-15.
4. Анурин В.Ф. Экономическая стратификация: аттитюды и стереотипы сознания // Социологические исследования.- 1995. -№ 1. - С. 104-115.
5. Батаршев, А.В. Диагностика черт личности и акцентуаций. Практическое руководство /А.В. Батаршев.– Москва: Психотерапия, 2006.– 288 с.
6. Бочарова Е.Е. Взаимосвязь ценностных ориентаций, стратегий поведения и субъективного благополучия личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е.Е. Бочарова. - Саратов, 2005. – 18 с.
7. Головина Г.Н., Савченко Т.Н. Влияние экономического фактора на субъективное качество жизни // Проблемы экономической психологии. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. - Т. 1. - С. 527-545.
8. Готлиб А.С. Социально-экономическая адаптация россиян: факторы успешности и неуспешности // Социологические исследования. - 2001. -№ 7. - С. 51-57.
9. Дейнека О.С. противоречия и перспективы ресурсного подхода в экономической психологии // Проблемы экономической психологии. - Т.2.- Москва, 2005. - С. 66-97.
10. Дейнека О.С. Экономическая психология. Учебное пособие. -

Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2000. – 429 с.

11. Джидарьян И.А. Счастье в представлениях обыденного сознания // Психологический журнал. - 2000. - Т. 21. - № 2. - С. 40-19.

12. Елисеев, О.П. Практикум по психологии личности / О.П. Елисеев.– Санкт-Петербург: «Питер», 2003. – 512 с.

13. Жодле Д. Социальные представления как элементы, опосредующие отношение к отклонению // Психоанализ и науки о человеке. - Москва: Прогресс-Культура, 1995. - С.155-190.

14. Журавлев А.Л., Журавлева Н.А. Программа социально-психологического исследования экономического сознания личности // Современная психология: состояние и перспектива исследований. Программы и методики психологического исследования личности и группы: Материалы юбилейной научной конференции ИП РАН, 28-29 января 2002 г. - Москва: ИП РАН, 2002. - Ч. 5. - С. 238 – 245.

15. Журавлев А.Л. Взаимодействие социально-экономических и социально-психологических феноменов в изменяющемся обществе // Социальная психология экономического поведения. - Москва: Наука, 1999. - С. 8-27.

16. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология / Е.П. Ильин. – Санкт-Петербург: «Питер», 2001. – 464 с

17. Карнышев А.Д. Психология собственности как область исследования в экономической психологии // Проблемы экономической психологии.- Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004.- Т.1.- С. 139-166.

18. Крамер Д. Математическая обработка данных в социальных науках. - Москва: Изд. Центр «Академия», 2007. – 384 с.

19. Лебедева Н.М., Иванова Н.Л., Штроо В.А. (отв. ред.) Идентичность и организация в меняющемся мире.- Москва, 2008.- 298 с.

20. Лебедевой Н.М., Татарко АН. (ред.). Ценности культуры и модели экономического поведения: научная монография. - Москва: Изд-во

«Спутник+», 2011. – 492 с.

21. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – Ростов на Дону.: Изд-во «Феникс», 2000. – 544 с.

22. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. - Москва: Смысл, 2007. - 384 с.

23. Либин А.В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А.В. Либин. – Москва: Смысл; PerSe, 2000. – 549 с.

24. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ // Журнал социологии социальной антропологии.- 1998.-Т.1.- №2.- С.100-111.

25. Муздыбаев К. Экономическая депривация, стратегия ее преодоления и поиск социальной поддержки.- Санкт-Петербург: СПбФИСРАН,1998.– 333 с.

26. Перова Е.А., Ениколопов С.Н. Оптимизм как одна из составляющих субъективного благополучия // Вопросы психологии.- 2009.- №1.- С.51-58.

27. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека.- Москва, 2002.– 302 с.

28. Позняков В.П. Психологические отношения субъектов экономической деятельности.- Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2000.– 223 с.

29. Пучкова Г.Л. Субъективное благополучие как фактор самоактуализации личности: автореф. дис....канд. психол. Наук /Г.Л. Пучкова.- Хабаровск, 2003.- 24 с.

30. Семенов В.Е. Ценностные ориентации современной молодежи» // Социологические исследования.- 2007.- №4.- С.37-43.

31. Созонов А.Е. Гедонический и эвдемонический подходы к проблеме психологического благополучия // Вопросы психологии.- 2006.- №4.- С.105-114.

32. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология.- Москва: АспектПресс, 2003.– 424 с.
33. Турецкая Г.В., Хащенко В.А. Страх успеха: теоретические подходы и результаты эмпирического исследования // Методологические и теоретические аспекты формирования и развития личности.- Москва: Изд-во Института молодежи, 1998.- С.110-118.
34. Угланова Е.А. Экономическое благополучие личности и качество жизни // Актуальные проблемы социальной психологии.- Тверь: Лилия-ЛТД, 2001.- С.132—141.
35. Фенько А.Б. Проблема денег в зарубежных психологических исследованиях // Психологический журнал.- 2000.- Т.21.- №1.- С.50-62.
36. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп.- Москва: Изд-во Института Психотерапии, 2002.- С.467-470.
37. Фоломеева Т.В. Экономические ценности в структуре социальных представлений о благополучии разных возрастных групп // Проблемы экономической психологии.- Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004.- Т.2.- С.433-476.
38. Хащенко В.А. Социально-психологические детерминанты экономической идентичности личности // Проблемы экономической психологии.- Т.2.- М., 2005.- С.513–555.
39. Хащенко В.А. Экономические кросс-временные сравнения и субъективное экономическое благополучие // Психологические исследования.- 2012.- Т.5.- №23.- С.113–125.
40. Хащенко В.А. Модель субъективного экономического благополучия (сообщение1) // Психологический журнал.- 2005.- Т.26.- №3.- С. 38–50.
41. Хащенко В.А. Экономико-психологическая модель субъективного экономического благополучия // Психологический журнал.- 2005.- Т.26.- №4.- С.5–19.

42. Хащенко В.А. Представление об экономическом благополучии в условиях трансформации общества // Тенденции развития современной психологической науки. Т.2. / Под ред. А.Л. Журавлева, В.А. Кольцовой.- Москва: ИПРАН, 2007.- С.162–166.
43. Хащенко В.А., Баранова А.В. Взаимосвязь оценки качества жизни экономико-психологического статуса личности // Проблемы экономической психологии. Т.1 / Отв. ред. А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко.- Москва: Изд. «Институт психологии РАН», 2004.- С.501–527.
44. Углонова Е.А. Влияние феномена субъективного экономического благополучия на оценку качества жизни: Дисс...канд. психол. наук.- Ярославль, 2003.– 198 с.
45. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия личности.- Саратов, 2004.– 328 с.
46. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методологическое исследование) // Психологическая диагностика.- 2005.- №3.- С.95-130.
47. Шихирев П.Н. Современная социальная психология.- Москва: Изд-во ИПРАН,1999.– 534 с.
48. Экономическая психология. Социокультурный подход/ Под ред. Андреевой И.В.– Санкт-Петербург, 2000.– 385 с.
49. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система.- Кемерово: Кузбасс вузиздат, 2000.– 204 с.
50. Argyle M. Causes and correlates of happiness // Well-being: The foundations of hedonic psychology / Eds. D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz. N.Y., 1999. Chapter 18.

5. "А теперь попробуйте приблизительно оценить финансовое положение Ваших друзей и знакомых в настоящее время" (Отметьте крестиком один из пунктов в колонке 5).

	20 лет назад	10 лет назад	сейчас	Через 10 лет	Друзья и знакомые
Гол как сокол					
Сижу на воде и хлебе					
Денег кот заплакал					
Свожу концы с концами					
Хватает на элементарные нужды					
На сносную жизнь денег хватает					
Не бедствую					
Не считаю каждую копейку					
Иногда могу позволить лишнее					
Всегда есть деньги в кошельке					
Могу купить то, что я хочу					
Могу себе все позволить					
Деньги тратить не успеваю					

15. Какая из перечисленных задач актуальна для вас в настоящий момент (1 вариант):

- Обеспечить нормальный уровень благосостояния
- Обеспечить себя и семью всем необходимым
- Полностью обеспечить свое будущее
- Полностью обеспечить будущее своих детей
- Разбогатеть так, чтобы всей семьей полноценно жить на дивиденды
- Другое

21. По Вашему мнению, в глазах других, знающих Вас людей вы выглядите жадным или щедрым на деньги человеком? Оцените по предложенной шкале.

Очень жадный						Очень щедрый
1	2	3	4	5	6	7

22. Проранжируйте перечисленный ниже ценности. Наиболее важной присвойте 1 место, менее важной – 2 место и так далее до последней.

- _ Здоровье
- _ Друзья
- _ Собственность
- _ Бессмертие
- _ Познание
- _ Счастье других
- _ Богатство
- _ Интересная работа
- _ Свобода
- _ Любовь
- _ Мудрость
- _ Материальная обеспеченность
- _ Творчество
- _ Развлечения

ДОДАТОК 2.**ХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИЙ ОПРОСНИК К. ЛЕОНГАРДА**

Инструкция: Вам предлагаются утверждения и вопросы, касающиеся Вашего характера.

Если Вы согласны с утверждением или отвечаете на вопрос “да”, то поставьте в бланке под его номером знак “+”, если же не согласны или отвечаете “нет”, то знак “-”.

Над ответами долго думать не следует, правильных и неправильных ответов здесь нет.

ВОПРОСЫ	ДА	НЕТ
1. У Вас чаще веселое и беззаботное настроение.		
2. Вы чувствительны к оскорблениям.		
3. Бывает ли так, что Вам на глаза навертываются слезы в кино, театре, в беседе и т.д.		
4. Сделав что-то Вы сомневаетесь, все ли сделано правильно, и не успокаиваетесь пока не убедитесь в том, что все сделано правильно.		
5. В детстве Вы были таким же смелым, как все Ваши сверстники.		
6. Часто ли у Вас резко меняется настроение от состояния безграничного ликования до отвращения к жизни, к себе.		
7. Являетесь ли Вы обычно центром внимания в обществе, компании.		
8. Бывает ли так, что Вы беспричинно находитесь в таком ворчливом настроении, что с Вами лучше не разговаривать.		
9. Вы серьезный человек.		
10. Способны ли Вы восторгаться, восхищаться чем-нибудь.		
11. Предприимчивы ли Вы.		
12. Вы быстро забываете, если Вас кто-либо обидит.		
13. Мягкосердечны ли Вы.		
14. Опуская письмо в почтовый ящик, проверяете ли Вы проводя рукой по щели ящика, что письмо полностью упало в него.		
15. Стремитесь ли Вы всегда считаться в числе лучших работников.		
16. Бывало ли Вам страшно в детстве во время грозы или при встрече с незнакомой собакой (а может быть, такое чувство бывает и теперь, в зрелом возрасте).		
17. Стремитесь ли Вы во всем и всюду соблюдать порядок.		
18. Зависит ли Ваше настроение от внешних обстоятельств.		
19. Любят ли Вас Ваши знакомые.		
20. Часто ли у Вас бывает чувство внутреннего беспокойства, ощущение возможной беды, неприятности.		
21. У Вас часто несколько подавленное настроение.		
22. Бывали ли у Вас хотя бы раз истерика или нервный срыв.		
23. Трудно ли Вам долго усидеть на одном месте.		
24. Если по отношению к Вам несправедливо поступили, энергично ли вы отстаиваете свои интересы.		
25. Можете ли Вы зарезать курицу или овцу.		
26. Раздражает ли Вас, если дома занавес или скатерть висят неровно и вы сразу же стараетесь поправить их.		
27. Вы в детстве боялись оставаться одни в доме.		
28. Часто ли у Вас бывают колебания настроения без причины.		
29. Всегда ли Вы стремитесь быть достаточно сильным работником в своей профессии.		
30. Быстро ли Вы начинаете сердиться и впадать в гнев.		
31. Можете ли Вы быть абсолютно беззаботно веселым.		
32. Бывает ли так, что ощущение полного счастья буквально пронизывает Вас.		
33. Как Вы думаете, получился бы из Вас ведущий в юмористическом		

спектакле.		
34. Вы обычно высказываете свое мнение людям достаточно откровенно, прямо и недвусмысленно.		
35. Вам трудно переносить вид крови. Не вызывает ли это у Вас неприятных ощущений.		
36. Любите ли Вы работу с высокой личной ответственностью.		
37. Склонны ли Вы выступать в защиту лиц, по отношению к которым несправедливо поступают.		
38. В темный подвал Вам трудно, страшно спускаться.		
39. Предпочитаете ли Вы работу такой, где действовать надо быстро, но требования к качеству выполнения невысоки.		
40. Общительны ли Вы.		
41. В школе Вы охотно декламировали стихи.		
42. Убегали ли Вы в детстве из дома.		
43. Кажется ли Вам жизнь трудной.		
44. Бывает ли так, что после конфликта, обиды Вы были до того расстроены, что идти на работу казалось просто невыносимым.		
45. Можно ли сказать, что при неудаче Вы не теряете чувство юмора.		
46. Предприняли бы Вы первые шаги к примирению, если бы Вас кто - либо обидел.		
47. Вы очень любите животных.		
48. Возвращаетесь ли Вы, чтобы убедиться, что оставили дом или рабочее место в таком состоянии, что там ничего не случилось.		
49. Преследует ли Вас иногда неясная мысль, что с Вами и Вашими близкими может случиться что-то страшное.		
50. Считаете ли Вы, что Ваше настроение очень изменчиво.		
51. Трудно ли Вам докладывать (выступать на сцене) перед большим количеством людей.		
52. Вы можете ударить обидчика, если он Вас оскорбит.		
53. У Вас очень велика потребность в общении с другими людьми.		
54. Вы относитесь к тем, кто при каких-либо разочарованиях впадает в отчаяние.		
55. Вам нравится работа, требующая энергичной организаторской деятельности.		
56. Настойчиво ли Вы добиваетесь намеченной цели, если на пути к ней приходится преодолевать массу препятствий.		
57. Может ли трагический фильм взволновать Вас так, что на глазах выступают слезы.		
58. Часто ли Вам бывает трудно уснуть из-за того, что проблемы прожитого дня или будущего все время крутятся в Ваших мыслях.		
59. В школе Вы иногда подсказывали своим товарищам или давали списывать.		
60. Потребуется ли Вам большое напряжение воли, чтобы пройти одному через кладбище.		
61. Тщательно ли Вы следите за тем, чтобы каждая вещь в Вашей квартире была только на одном и том же месте.		
62. Бывает ли так, что будучи перед сном в хорошем настроении, Вы на следующий день встаете в подавленном, дрящемся несколько часов.		
63. Легко ли Вы привыкаете к новым ситуациям.		
64. Бывают ли у Вас головные боли.		
65. Вы часто смеетесь.		
66. Можете ли Вы быть приветливыми даже с тем, кого явно не цените, не любите, не уважаете.		
67. Вы подвижный человек.		
68. Вы очень переживаете из-за несправедливости.		

69. Вы настолько любите природу, что можете назвать ее другом.		
70. Уходя из дома или ложась спать, проверяете ли Вы, закрыт ли газ, погашен ли свет, заперты ли двери.		
71. Вы очень боязливы.		
72. Изменяется ли Ваше настроение при приеме алкоголя.		
73. В Вашей молодости Вы охотно участвовали в кружке художественной самодеятельности.		
74. Вы расцениваете жизнь несколько пессимистически, без ожидания радости.		
75. Часто ли Вас тянет путешествовать.		
76. Может ли Ваше настроение измениться так резко, что Ваше состояние радости вдруг сменяется угрюмым и подавленным.		
77. Легко ли Вам удастся поднять настроение друзей в компании.		
78. Долго ли Вы переживаете обиду.		
79. Переживаете ли Вы долгое время горести других людей.		
80. Часто ли, будучи школьником, Вы переписывали страницу в Вашей тетради, если случайно оставили в ней кляксу.		
81. Относитесь ли Вы к людям скорее с недоверием и осторожностью, чем с доверчивостью.		
82. Часто ли Вы видите страшные сны.		
83. Бывает ли, что Вы остерегаетесь того, что броситесь под колеса проходящего поезда, или, стоя у окна многоэтажного дома, остерегаетесь того, что можете внезапно выпасть из окна.		
84. В веселой компании Вы обычно веселы.		
85. Способны ли Вы отвлечься от трудных проблем, требующих решения.		
86. Вы становитесь менее сдержанным и чувствуете себя более свободно, приняв алкоголь.		
87. В беседе Вы скудны на слова.		
88. Если Вам необходимо было бы играть на сцене, Вы смогли бы войти в роль, чтобы позабыть о том, что это только игра.		

Таблиця емпіричних даних анкетування і тестування

№	пол	возраст	образо вание	заня тость	Акцентуа ции	1окру жени е	9само оценк а	10 притяза ние	№14 1-5 6-9 10-13					15 статус	21отношен ие к деньгам
									20 лет назад	10 лет назад	сейчас	Через 10 лет	друзья		
1	2	38	3	4	4	7	50	10	2	3	3	3	3	3	4
2	2	64	2	5	3	7	80	2	2	1	2	2	2	1	3
3	2	37	2	2	10	5	60	10	3	3	2	3	2	4	6
4	2	32	2	4	3	6	30	15	1	1	2	2	2	2	7
5	2	31	3	2	5	4	50	2	1	3	2	3	2	1	4
6	2	22	2	2	4	3	40	3	2	2	1	3	2	2	5
7	2	50	3	2	6	3	40	2	1	2	1	2	2	1	4
8	2	25	3	2	5	5	50	10	1	1	3	3	2	3	4
9	2	44	3	3	1	6	40	3	2	3	3	3	3	5	6
10	2	37	1	2	9	7	1	30	1	1	2	3	2	5	2
11	2	35	3	3	5	5	50	7	2	2	3	3	3	4	5
12	2	62	3	5	10	5	90	2	2	2	2	2	2	3	5
13	2	71	2	5	1	5	80	5	3	3	3	3	3	5	6
14	2	48	3	3	7	7	60	2	2	2	3	3	3	4	5
15	2	24	3	2	1	3	20	5	3	2	3	3	2	2	6
16	2	28	1	2	8	6	50	2	2	2	3	3	2	4	5
17	2	37	3	2	2	5	10	3	3	3	2	3	2	5	5
18	2	21	2	2	5	7	1	5	3	3	2	3	3	5	6
19	2	26	2	2	7	5	70	2	2	2	3	2	2	2	61
20	2	20	1	2	8	4	15	5	3	2	2	3	3	6	6
21	2	26	3	2	3	4	40	3	2	2	2	2	2	1	4
22	2	25	3	2	5	4	20	4	2	2	1	3	3	4	6
23	2	49	3	2	8	5	50	2	3	3	3	3	3	1	7

24	2	30	3	2	3	6	0	10	1	2	2	2	2	2	5
25	2	23	3	2	5	3	20	2	3	3	2	3	3	5	5
26	2	32	3	1	8	4	30	20	3	1	1	3	3	5	4
27	2	38	3	4	2	3	50	10	2	2	3	3	3	3	4
28	2	36	3	3	1	6	70	5	2	3	3	3	3	4	5
29	2	57	3	3	3	5	30	3	3	3	3	3	3	5	4
30	2	47	3	3	1	6	70	5	2	3	3	3	3	4	5
31	2	59	2	5	9	6	50	3	2	2	1	2	3	2	6
32	2	63	3	5	5	3	90	4	2	2	1	1	1	1	3
33	2	34	2	2	6	5	60	3	2	2	3	3	2	3	5
34	2	29	2	2	5	5	70	4	2	3	1	3	3	3	4
35	2	53	2	1	2	3	90	2	1	1	2	2	2	2	3
36	1	25	2	2	2	5	60	5	2	2	2	2	2	2	4
37	1	24	2	2	1	4	30	7	2	1	1	2	2	4	6
38	1	59	2	2	1	1	0	10	1	1	1	1	1	4	4
39	1	25	1	2	1	1	30	4	3	2	2	3	2	6	5
40	1	34	1	1	5	4	6	50	3	3	1	3	2	1	5
41	1	26	3	2	2	6	50	1,6	3	3	2	3	2	2	7
42	1	70	3	5	5	3	80	5	2	3	3	3	3	4	5
43	1	45	3	3	1	7	50	15	2	2	2	3	3	5	5
44	1	33	2	2	2	3	20	3	1	2	3	3	2	5	4
45	1	69	3	3	4	4	100	3	2	2	2	2	2	4	5
46	1	24	3	2	3	2	20	1,5	2	3	3	3	2	1	6
47	1	57	3	3	5	5	80	2	3	3	3	3	3	5	2
48	1	48	2	2	1	4	70	4	2	2	2	2	3	5	5
49	1	39	2	3	2	4	70	2	2	3	2	3	2	2	3
50	1	38	1	3	3	4	50	5	2	3	1	3	3	3	7
51	1	33	3	2	2	5	70	3	2	2	2	3	3	2	6
52	1	28	3	1	1	5	40	4	2	1	2	2	3	3	7
53	1	39	3	3	1	5	60	5	3	2	1	2	2	2	6
54	1	54	1	3	5	4	80	3	3	3	1	2	3	2	3
55	1	35	2	2	3	5	60	1	2	1	3	3	2	4	4

56	1	24	1	2	1	4	40	2	1	2	2	2	3	2	5
57	1	24	3	2	5	7	20	4	3	3	1	3	3	3	6
58	1	30	3	2	1	2	10	25	1	1	1	3	3	4	4
59	1	38	3	2	2	3	50	50	2	2	2	2	2	1	4
60	1	20	2	1	1	1	20	3	3	2	2	3	2	1	7
61	1	30	3	2	1	5	40	5	2	1	2	3	2	3	5
62	1	43	2	3	3	4	60	2	1	1	3	3	2	4	4
63	1	53	2	2	1	4	80	3	1	2	2	3	2	2	5
64	1	47	3	1	4	5	70	4	2	2	1	2	2	2	4
65	1	32	2	2	1	4	60	2	2	1	2	3	2	4	7
66	1	44	2	1	6	3	80	3	2	2	2	2	2	3	6
67	1	38	2	1	5	4	50	5	2	1	2	3	3	2	5
68	1	36	2	3	1	3	60	2	1	2	3	3	2	5	4
69	1	40	2	3	1	4	80	2	1	2	3	3	2	4	5
70	1	58	2	1	4	2	90	5	2	2	2	2	2	2	7

Кодировка акцентуаций характера:

1. Демонстративный тип
2. Застывающий тип
3. Педантичный тип
4. Возбудимый тип
5. Гипертимный тип
6. Дистимический тип
7. Тревожно – боязливый тип
8. Аффективно – экзальтированный тип
9. Эмотивный тип
10. Циклотимный тип